

چیستی عدل - مجید میلانی

فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه

سال چهاردهم، شماره ۵۵ «ویژه عدل الهی»، تابستان ۱۳۹۶، ص ۴۹ - ۹۳

چیستی عدل

مجید میلانی*

چکیده: نگارنده شش نکته از مباحث عدل الهی را به بحث می‌گذارد: حوزه بحث عدل الهی، تعاریف عدل در اندیشه بشری، تعریف عدل بر مبنای نصوص و حیانی (معنای تنزیهی)، توحید و عدل به عنوان اساس دین و پیوستگی آن‌ها، ارکان عدل الهی، محکومات و متشابهات در عدل الهی. در این مقاله، دیدگاههای استاد مرتضی مطهری در کتاب عدل الهی نقد و بررسی شده و معنای تنزیهی برای عدل الهی پیشنهاد می‌گردد. در ادامه، شش رکن برای باور راستین عدل الهی بیان شده است. همچنین با توضیح محکومات و متشابهات در مبحث عدل الهی روشی برای پژوهش و باور در این حوزه معرفتی ارائه می‌شود. نگارنده به سخنانی از میرزا مهدی اصفهانی نیز استناد کرده است.

کلیدواژه: عدل الهی - ارکان؛ عدل الهی - تعریف؛ مطهری، مرتضی - دیدگاه در بحث عدل الهی؛ عدل الهی (کتاب) - نقد و بررسی؛ دیدگاه فلسفی در عدل الهی - نقد و بررسی؛ اصفهانی، میرزا مهدی - دیدگاه در عدل الهی؛ عدل الهی - روش پژوهش؛ توحید و عدل.

شش نکته در باب عدل الهی

اشاره

این گفتار، چند نکته مهم در باب عدل الهی را بیان می‌دارد:

۱. مقدمه: حوزه بحث عدل الهی

۲. تعاریف عدل در اندیشه بشری

۳. تعریف عدل بر مبنای نصوص و حیانی (معنای تنزیهی)

۴. اساس دین: توحید و عدل، و پیوستگی آنها

۵. ارکان عدل الهی

۶. محکومات و متشابهات در عدل الهی

یکم. مقدمه: حوزه بحث عدل الهی

حوزه بحث در باب عدل خداوند، افعال اختیاری بندگان است، البته آن گروه از افعال اختیاری که در شرع مشمول امر و نهی شده و ثواب و عقاب برای آنها تعیین گردیده است. گفتنی است که بررسی برخی موضوعات مرتبط با بحث عدل، مانند شرور و نواقص و بلایای طبیعی و امثال آن در حوصله این مختصر نیست. اما ادعای ما این است که اگر در مطالب این نوشتار به خوبی دقت گردد و ظرایف آن مد نظر قرار گیرد، پایه اصلی در حل بقیه معضلات حوزه عدل استوار می‌گردد.

البته در اینجا دیگر تعاریفی که از عدل الهی ارائه شده نیز بررسی می‌شود. خواهیم دید که مکاتب بشری بر اساس این تعاریف، در صدد توجیه شرور و نواقص و بلایای طبیعی برآمده‌اند، در حالی که از بحث‌های محوری عدل الهی مانند عالم تشریع، اوامر و نواهی و افعال اختیاری بندگان، سخن چندان به میان نیاورده‌اند.

دوم. تعاریف عدل در مکاتب بشری

مکاتب بشری در تعریف عدل سخن‌ها گفته‌اند. در این مقاله مطالب استاد مرتضی مطهری را مبنا قرار داده‌ایم، که همراه با نقد و بررسی در پی می‌آید. استاد مطهری در کتاب عدل الهی (صفحه ۵۹) می‌نویسد:

«اولین مسئله‌ای که باید روشن شود، این است که عدل چیست؟ ظلم چیست؟ تا مفهوم اصلی و دقیق عدل روشن نشود، هر کوششی بیهوده است و از اشتباهات مصون نخواهیم ماند. مجموعاً چهار معنی و یا چهار مورد استعمال برای این کلمه هست».

ایشان تصریح می‌نمایند که راه مصونیت از اشتباه در توجیه موضوعات مرتبط با عدل، صرفاً روشن کردن مفهوم اصلی و دقیق عدل است. در نقد این سخن می‌گوییم: بر اساس مبانی توحیدی که هر مفهومی را برای صفات خدا و یا کمالات او مغایر با صمدیت و توله در او می‌دانیم، این گونه تعریف‌ها را نمی‌پذیریم و صرفاً با تنزیه او از ظلم و جور - که آن را هم خود خداوند مجاز دانسته و به ما آموخته است - کوشش در حل معضلات عدل خواهیم داشت. به هر حال، مرحوم مطهری سه تعریف از چهار تعریف را دقیق ندانسته و فقط تعریف چهارم را - که با مبانی فلسفی سازگاری دارد - پذیرفته‌اند. در اینجا به اختصار به بیان نظرات ایشان می‌پردازیم و به تعبیر خود ایشان، عدم مصونیت از اشتباه در تعریف عدل را نشان خواهیم داد.

حال که اهمیت عدل الهی در کنار توحید مشخص شد. بنابر اصول تحقیق در مکاتب بشری ابتدا باید تعریف روشنی از عدل در ساحت ربوبی ارائه داد چرا که تا مفهوم اصلی و دقیق عدل الهی روشن نشود بنابر مبانی تحقیقی بشر هر کوششی بیهوده است و از اشتباه مصون نخواهیم بود و بر همین اساس متکلمین و فلاسفه مسلمان تعاریف مختلفی از عدل الهی ارائه داده‌اند که به بررسی آن‌ها خواهیم پرداخت و سپس بیان خود را در این مطلب عنوان خواهیم کرد که بر این اصل بنیادین بنا نهاده شده که قائل شدن به هر مفهومی در خدا و صفات و کمالات او مغایر با صمدیت و توله در اوست. در حقیقت ارائه تعریف از عدل الهی ممتنع

عقلی است و باید صرفاً با پذیرش معنای تنزیهی عدل الهی و تنزیه ساحت ربوبی از ظلم و جور - که این را هم خدای متعال خود جایز دانسته و تعلیم فرموده است - کوشش در حل معضلات عدل خواهیم داشت.

الف: موزون بودن

استاد مطهری می‌نویسد:

«اگر مجموعه‌ای را در نظر بگیریم که در آن، اجزاء و ابعاض مختلفی به کار رفته است و هدف خاصی از آن منظور است، باید شرایط معینی در آن، از حیث مقدار لازم هر جزء و از لحاظ کیفیت ارتباط اجزاء با یکدیگر رعایت شود، و تنها در این صورت است که آن مجموعه می‌تواند باقی بماند و اثر مطلوب خود را بدهد و نقش منظور را ایفا نماید». (عدل الهی/ ۵۹)

نویسنده کتاب عدل الهی، این معنا از عدل را کافی برای پاسخ به شبهات عدل نمی‌داند: «بسیاری از کسانی که خواسته‌اند به اشکالات مربوط به عدل الهی از نظر تبعیض‌ها، تفاوت‌ها و بدی‌ها جواب بدهند، به‌جای آنکه مسئله را از نظر عدل و ظلم طرح کنند، از نظر تناسب و عدم تناسب طرح کرده‌اند، و به این جهت قناعت کرده‌اند که همه این تبعیض‌ها و تفاوت‌ها و بدی‌ها از نظر نظام کلی عالم، لازم و ضروری است. شک نیست که از نظر نظام عالم و از نظر تناسب ضروری در مجموعه ساختمان جهان، وجود آنچه هست، ضروری است؛ ولی این مطلب جواب شبهه ظلم را نمی‌دهد». (مطهری، ص ۶۰)

با دقت در این تعریف از عدل الهی می‌بینیم که در این دیدگاه، نظام عالم یک نظام علّی و معلولی محض است که بر اساس ضرورت‌ها شکل گرفته، بدون اینکه قدرت و اختیاری در این جهان حاکم باشد. این تعریف، بین عالم تکوین و عالم تشریع تفاوتی نمی‌نهد و همه اجزاء عالم را - اعم از تکوینات و اعمال اختیاری بندگان - شامل می‌شود، چرا که تفاوت‌ها و بدی‌ها را برای آن ضروری می‌داند.

نویسنده کتاب عدل الهی، نارسا بودن این تعریف را آشکارا بیان می‌دارد. مسئله عدل، همان است که ما حل آن را به دنبال وجدان صحیح از عدل الهی می‌دانیم، یعنی اینکه در حوزه‌ای که خداوند به انسان قدرت و اختیار (حریت) عطا فرموده و امر و نهی دارد، اطاعت و عصیان به بنده منتسب است و هیچ علتی سبب انجام فعل نمی‌شود. به روشنی می‌یابیم که حریت انسان ناقض وجوب و ضرورت صدور افعال از بندگان است. همچنین می‌یابیم که حوزه افعال اختیاری بندگان (عالم تشریع) کاملاً جدا از حوزه افعال الهی است که عالم تکوین نامیده می‌شود. در تعریف ارائه شده از عدل الهی به این نکته دقیق توجه نشده است که اساساً بحث در مورد عدل الهی، به عالم تکوین بر نمی‌گردد، بلکه موضوع بحث، عالم تشریع است.

ب: تساوی و نفی هرگونه تبعیض

استاد مطهری می‌نویسد:

«گاهی که می‌گویند: فلانی عادل است، منظور این است که هیچ‌گونه تفاوتی میان افراد قائل نمی‌شود. بنابراین، عدل یعنی مساوات.

این تعریف نیازمند به توضیح است. اگر مقصود این باشد که عدالت ایجاب می‌کند که هیچ‌گونه استحقاقی رعایت نگردد و با همه چیز و همه کس به یک‌چشم نظر شود، این عدالت عین ظلم است. اگر اعطاء بالسویه، عدل باشد، منع بالسویه هم عدل خواهد بود. جمله عامیانه معروف: «ظلم بالسویه عدل است» از چنین نظری پیدا شده است. و اما اگر مقصود این باشد که عدالت یعنی رعایت تساوی در زمینه استحقاق‌های متساوی، البته معنی درستی است. عدل، ایجاب می‌کند این چنین مساواتی را، و این چنین مساوات از لوازم عدل است، ولی در این صورت، بازگشت این معنی به معنی سومی است که ذکر خواهد شد. (مطهری، ص ۶۱). ایشان درستی این تعریف را صرفاً منوط به توجه به استحقاق‌ها دانسته، لذا به تعریف سوم احاله کرده‌اند. نارسایی و عدم کفایت این تعریف نیز با احاله به تعریف سوم برای تعریف عدل قطعی است. ما هم این تعریف را به هیچ عنوان نمی‌پذیریم.

ج: رعایت حقوق افراد و عطا کردن به هر ذی حق، حق او را

استاد مطهری می نویسد:

«ظلم عبارت است از پامال کردن حقوق و تجاوز و تصرف در حقوق دیگران. معنی حقیقی عدالت اجتماعی بشری، یعنی عدالتی که در قانون بشری باید رعایت شود و افراد بشر باید آن را محترم بشمارند همین معنی است. این عدالت متکی بر دو چیز است: یکی حقوق و اولویت‌ها... و یکی دیگر خصوصیات ذاتی بشر ...» (مطهری، ص ۶۲ و ۶۱)

سپس ایشان این تعریف را به دلیلی که پس از آن آورده است، رد می کنند:

«این معنی از عدل و ظلم، به حکم اینکه از یک طرف، بر اساس اصل اولویت‌ها است؛ و از طرف دیگر، از یک خصوصیت ذاتی بشر ناشی می شود که ناچار است یک سلسله اندیشه‌های اعتباری استخدام نماید، و «باید»ها و «نباید»ها بسازد و «حسن و قبح» انتزاع کند، از مختصات بشری است و در ساحت کبريائی راه ندارد». (مطهری، ص ۶۲)

در این تعریف، اولویت‌ها ضمیمه خصوصیت ذاتی بشر گردیده (یعنی همان استحقاق‌هایی که در تعریف منتخب ایشان مبنا قرار می گیرد). بدین روی این تعریف را، ناکافی و نارسا تلقی کرده و با عبارت فوق مردود دانسته اند.

«راه نداشتن مختصات بشری در ساحت کبريائی» بسیار مهم و ناشی از تلنگری وجدانی است که ما در صدر نوشته خود بدان اشاره کردیم و از ابتدا ملاک خود را بر «تنزیه حق متعال از فهم و درک بشر» قرار دادیم.

د: رعایت استحقاق

استاد مطهری چهارمین تعریف را بدین سان توضیح می دهد:

«رعایت استحقاق‌ها در افاضه وجود و امتناع نکردن از افاضه و رحمت به آنچه امکان وجود یا کمال وجود را دارد... از نظر حکمای الهی، صفت عدل، آن چنانکه لایق ذات پروردگار است و به عنوان یک صفت کمال برای ذات احدیت اثبات می شود، به این معنی است. و صفت ظلم که نقص است و از او سلب می گردد، نیز به همین معنی است که اشاره شد». (مطهری، ص ۶۳)

سبب گزینش این تعریف برای عدل الهی، از میان چهار تعریف ارائه شده - که نمونه ای از تعاریف مکاتب بشری است - هم خوانی آن با مبانی فکری و فلسفی نویسنده محترم است. از آنجا که ایشان خدشه ای بر این مبانی وارد نمی داند، لذا این تعریف را لایق عدل پروردگار دانسته است.

فهم کلام استاد مطهری، منوط به دقت در مبانی قطعی ایشان است: اول اینکه استحقاق و قابلیت و ظرفیت را ذاتی اشیاء می داند. دوم اینکه افاضه وجود را نیز وجوبی می شمارد، به گونه ای که حالت امکان در او نیست، لذا فیض وجود علی الدوام و از ازل، از سوی خدا جاری است. سوم اینکه امتناع از افاضه را نیز محال می داند.

بر همین مبانی است که می نویسد:

«قرآن تصریح می کند که نظام هستی و آفرینش، بر عدل و توازن و بر اساس استحقاق ها و قابلیت ها است. گذشته از آیات زیادی که صریحاً ظلم را از ساحت کبریائی بشدت نفی می کند» (مطهری، ص ۳۶)

پس به نظر آقای مطهری، نفی ظلم از ساحت کبریائی برای توضیح عدل الهی کافی نیست، بلکه استحقاق ها و قابلیت ها را برای آن ضروری می دانند. این امر برخاسته از جهان بینی فلسفی ایشان است که در بالا به آن اشاره شد. سپس این گونه توضیح می دهند:

«هر موجودی در هر مرتبه ای هست، از نظر قابلیت استفاضه، استحقاقی خاص به خود دارد. ذات مقدس حق که کمال مطلق و خیر مطلق و فیاض علی الاطلاق است، به هر موجودی آنچه را که برای او ممکن است، از وجود و کمال وجود، اعطا می کند و امساک نمی نماید. عدل الهی در نظام تکوین، طبق این نظریه، یعنی: هر موجودی، هر درجه از وجود و کمال وجود که استحقاق و امکان آن را دارد، دریافت می کند. ظلم یعنی منع فیض و امساک وجود از وجودی که استحقاق دارد.» (مطهری، ص ۶۳)

با دقت در این جمله، می‌بینیم که قابلیت استفاضه، شرط لازم برای اعطا دانسته شده است و این قابلیت و استحقاق - چنانکه در آینده بیان می‌دارند - ذاتی همهٔ اشیاء است. لذا چون خداوند، فیاض علی الاطلاق است، منع فیض از ناحیهٔ قدسی او محال است. در نتیجه ظلم از ساحت خدایی منتفی می‌گردد، و تمام کمبود و تفاوت و انحراف و معصیت‌ها به عدم استحقاق و ظرفیت آفریدگان بر می‌گردد و بر ساحت کبریایی گردی نخواهد نشست.

باز هم توجه می‌دهیم که بر اساس مبانی فلسفی که آن را حکمت الهی می‌دانند، نظام جهان یک نظام تام است، گردش افلاک بر یک نظام در حرکت‌اند و معلول علت تامه‌ای است که تخلف از آن غیر ممکن است. به همان‌گونه، افعال اختیاری انسان‌ها یا به‌طور کلی هر قادر مختاری را باید در این نظام علی و معلولی بررسی کرد.

ایشان در تبیین مبانی پیشگفته می‌نویسند:

«اگر با این مقیاس که تنها مقیاس صحیح است، بخواهیم بررسی کنیم، باید ببینیم در میان همهٔ آن چیزهایی که "شر"، "تبعیض"، "ظلم" و غیره پنداشته شده است، آیا واقعاً موجودی از موجودات، امکان وجود در نظام کل هستی داشته و وجود نیافته است؟ و یا امکان یک کمال وجودی در نظام کلی داشته و از او دریغ شده است؟ آیا به یک موجودی، چیزی داده شده که "نبایست" داده شود؟ یعنی آیا از ناحیهٔ ذات حق بجای آنکه خیر و رحمت افاضه شود، چیزی داده شده که نه خیر و رحمت، بلکه شر و نعمت است، و نه کمال، بلکه عین نقص است؟» (مطهری، ص ۶۴)

ایشان این تعریف و این معیار را «تنها مقیاس صحیح» دانسته‌اند. لذا مجدداً اشاره می‌کند که بر طبق نظامی که خالق آن فیاض علی الاطلاق است، محال است که از موجودی خیری دریغ گردد و یا بجای آن شری عاید او شود، بلکه مطمئناً خودش ظرفیت و استحقاق خیر نداشته، بلکه استحقاق شر نیز داشته است. البته تذکر این نکته ضروری است که موضوع مورد بحث ما، خیر و شر نیست؛ اما دامنهٔ این خیر و شرها تا به اطاعت و عصیان و نهایتاً به ثواب و عقاب

دنیایی و آخرتی منتهی می‌شود، و اگر همه این‌ها به استحقاق‌ها برگردد، همچنان خدای قدّوس متّهم به ظلم خواهد گردید. بدین روی، ما در این مقاله به اختصار متعرّض آن شده‌ایم. به هر حال، استاد مطهری می‌نویسد:

«پاسخ این است که مفهوم حقّ و استحقاق در بارهٔ اشیاء نسبت به خداوند، عبارت است از نیاز و امکان وجود یا کمال وجود. هر موجودی که امکان وجود یا امکان نوعی از کمال وجود داشته باشد، خداوند متعال به حکم آنکه تامّ الفاعلیّه و واجب الفیاضیّه است، افاضهٔ وجود یا کمال وجود می‌نماید. عدل خداوند، همچنان که از صدر المتألّهین نقل کردیم، عبارت است از فیض عام و بخشش گسترده در مورد همهٔ موجوداتی که امکان هستی یا کمال در هستی دارند، بدون هیچ‌گونه امساک یا تبعیض. اما اینکه ریشهٔ اصلی تفاوت امکانات و استحقاق‌ها در کجاست؟ چگونه است که با اینکه فیض باری تعالی عامّ و لایتناهی است، اشیاء در ذات خود از نظر قابلیت و امکان و استحقاق متفاوت می‌شوند، مطلبی است که به حول و قوّه الهی ضمن پاسخ به ایرادها و اشکال‌ها تشریح خواهد شد.» (همان، ص ۶۶)

«منظور از عادل بودن خدا، این است که استحقاق و شایستگی هیچ موجودی را مهمل نمی‌گذارد و به هر کس هر چه را استحقاق دارد می‌دهد. و منظور از حکیم بودن او این است که نظام آفرینش، نظام احسن و اصلح، یعنی نیکوترین نظام ممکن است.» (همان، ص ۷۰)

در این جمله، منظور از عادل بودن خدا صراحتاً بیان شده است. بر این مبنا، نظام معلول علم الهی نظامی احسن و اصلح و نیکوترین نظامات است که از آن به «نظام تامّ امکانی بر اساس نظام شریف علمی ربانی» تعبیر شده است.

با توجه به این تصریحات نتیجه می‌شود که آنچه در تعریف عدل از دیدگاه ایشان عامل تعیین کننده است، همان استحقاق‌ها و ظرفیّت‌ها است و جهت این تعریف همان بری دانستن خداوند، از نسبت شرور و قبایح است، به این معنی که هر چه را داراست و یا فاقد

است، ذات خودش بوده و نباید به دنبال علتی برای آن گشت، چرا که در این صورت، آن علت نیز به سلسله علل منتهی به علت‌العلل (خداوند) می‌گردد.

در ادامه چون ایشان صرف طرح استحقاق‌ها را برای توجیه عدل الهی کافی نمی‌بینند، مبدأ این استحقاق‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهند:

«اکنون وارد اصل جواب می‌شویم. مطلب عمده این است که نظام عالم را بشناسیم. آیا نظام عالم یک نظام قراردادی است یا یک نظام ذاتی؟ معنی خلقت و آفرینش از این نظر چیست؟ آیا معنی آن این است که خداوند مجموعی از اشیاء و حوادث می‌آفریند، درحالی‌که هیچ رابطه واقعی و ذاتی میان آن‌ها نیست، بعد آن‌ها را به صف می‌کشد و یکی را پشت سر دیگری قرار می‌دهد و از این قرارداد، نظام و سنت و مقدمه و نتیجه، و مغیا و غایت پیدا می‌شود؟ یا آنکه روابط علل و اسباب با معلولات و مسببات، و روابط مقدمات با نتایج، و روابط مغیاها با غایت‌ها طوری است که قرار گرفتن هر معلولی و مسببی در دنبال علت و سبب خود، و قرار گرفتن هر نتیجه به دنبال مقدمه خود، و قرار گرفتن هر غایت به دنبال مغیای خود، عین وجود آن است، و به اصطلاح: "مرتبه هر وجود در نظام طولی و عرضی جهان مقوم ذات آن وجود است"، آن چنانکه مراتب اعداد هستند. اینک توضیح و مثالی از اعداد: در اعداد می‌بینیم که عدد "یک" قبل از عدد "دو"، و عدد "دو" قبل از عدد "سه" و بعد از عدد "یک" است، و همچنین هر عددی غیر از عدد "یک"، بعد از عددی و قبل از عدد دیگر است. هر عددی مرتبه‌ای را اشغال کرده است و در مرتبه خود احکام و آثاری دارد و مجموع اعداد که محدود به حدی نیستند نظامی را به وجود آورده‌اند. اعداد چه وضعی دارند؟ آیا وجود و ماهیت اعداد، با درجه و مرتبه آن‌ها دو امر جداگانه‌اند و هر یک از اعداد از خود، وجود و ماهیتی مستقل از درجه و مرتبه خود دارد و می‌تواند هر مرتبه و درجه‌ای را اشغال کند، مثلاً عدد پنج به‌هرحال عدد پنج است و فرقی نمی‌کند که میان عدد چهار و عدد شش باشد و یا میان عدد شش و عدد هشت، و آن چیزی که میان عدد چهار و عدد شش قرار می‌گیرد عدد هفت باشد؟

آیا این طور است؟ آیا وقوع هر یک از اعداد در هر مرتبه‌ای با حفظ ماهیت آن‌ها ممکن است؟ مانند انسان‌هایی که در اجتماع، مراتبی را اشغال می‌کنند و آن مراتب اجتماعی تأثیری در هویت و ماهیت آن‌ها ندارد، هویت و ماهیتشان هم هیچ بستگی به آن راتب ندارد، یا کار برخلاف این است؟ عدد پنج، ماهیتش پنج است، و پنج بودن پنج، با مرتبه و درجه‌اش، یعنی با اینکه میان عدد چهار و عدد شش باشد یکی است نه دو تا، فرض وقوع عدد پنج در میان عدد شش و عدد هشت مساوی است با اینکه پنج، پنج نباشد، و خود هفت باشد، یعنی پنج مفروض و خیالی ما پنج نیست، بلکه همان هفت است که در جای خود قرار دارد و ما به غلط و توهم، نام آن را پنج گذاشته‌ایم. به عبارت دیگر: فرض اینکه عدد پنج در جای عدد هفت قرار گیرد صرفاً یک تخیل پوچ و بی‌معنی و غیرمعقولی است که خیال و واهمه ما انجام می‌دهد.» (مطهری، ص ۱۰۸)

خلاصه مطلب این است که استحقاق و ظرفیت، ذاتی اشیاء است. و بر اساس قاعده فلسفی «الذاتی لایعلل»، دیگر شما دنبال علت برای این استحقاق نگردید. باید دقت داشت که در سیستم فلسفی حکما، کل نظم ممکنات یک نظام تام است که همه اشیاء را اعم از تکوین و تشریع شامل می‌شود؛ یعنی همچنان که نظام تکوینیات - مثلاً گردش آسمان‌ها و زمین و اعمال خارج از حیطه قدرت و اختیار بندگان - را شامل می‌شود، اعمال اختیاری بندگان را نیز - که همگان حریت و آزادی خود را در آن افعال می‌یابند - دربر می‌گیرد. احکام الهی در کل این نظام که نظام تام امکانی است، یکسان است و سیستم علّی و معلولی نیز در افعال اختیاری جاری است. به بیان روشن، اختیار و انتخاب فاعل مختار نیز علّتی دارد و این فعل اختیاری نیز معلول آن علت است.

دقت در جمله زیر بسیار روشنگر است:

«از این رو اراده باری تعالی به وجود هر شیء، تنها از راه اراده وجود سبب آن چیز صورت می‌گیرد، و اراده وجود آن سبب، از راه اراده وجود سبب سبب صورت می‌گیرد، و جز این،

محال است. موجوات در نظام طولی، منتهی می‌شوند به سببی که مستقیماً اراده حق به او تعلق گرفته است. اراده حق وجود او را، عین اراده اراده وجود همه اشیا و همه نظامات است. «و ما امرنا الا واحده» (مطهری، ص ۱۱۱)

پس اراده‌ای جز اراده حق نیست و در این سیستم طولی، صرفاً اراده واحد است که آن هم اراده الهی است که علت همه اشیا است و واجب‌المشیئ بودن خدای متعال به این معناست که غیر از خدا - که واجب‌الوجود من جمیع الجهات است - بقیه مشیت و اراده امکانی دارند که به مشیت و اراده واجب خداوند منتهی می‌شود. (اشیا اعم از تکوینات و اعمال اختیاری بندگان می‌باشند).

استاد مطهری می‌نویسد:

«علی‌هذا درباره باری تعالی نیز، در عین لایتناهی بودن قدرت و اراده، و در عین اینکه او مقهور نظامی که خود آفریده نیست، هم حکمت صدق می‌کند و هم مصلحت. معنی حکمت باری تعالی این است که اشیا را به غایات و کمالات وجودی شان می‌رساند. ولی معنی حکمت در فعل بشر این است که کاری را برای رسیدن خودش به غایت و کمالی انجام می‌دهد. چون وجود مسبب و انتساب و ارتباطش با سبب خودش یکی است و دو چیز نیست تا فرض تفکیک در آن بشود، پس اراده باری تعالی او را، عبارت است از اراده ارتباط او با سبب خاص خودش، و اراده آن سبب نیز مساوی است با اراده ارتباط آن با سبب خاص خودش، تا می‌رسد به سببی که اراده آن سبب، مساوی است با ارتباط با ذات حق، و اراده حق او را، مساوی است با اراده همه اشیا و همه روابط و همه نظامات. (مطهری، ص ۱۱۱)

این دیدگاه، درست برخلاف وجدان تمام آحاد بشر است که در افعال اختیاری، فعل را متناسب به خود می‌دانند. اگر تمام مجرمان در تمام دادگاه‌ها به این اصل فلسفی و این نگرش به نظام خلقت پایبند بودند که: «اراده همه اشیا و همه روابط و همه نظامات به سببی باشد که صرفاً مساوی است با ارتباط با ذات حق»، و اگر قضات هم بر این اساس حکم می‌کردند،

تمامی این قوانین و دادگاه‌ها و به تبع آن مجازات‌ها تعطیل می‌شد و هرکس هر کاری را که دلخواهش بود، انجام می‌داد؛ با این توجیه که فعل ما همان است که به خواست خدا بوده و مسخر آن علت‌العلل بوده‌اند و همه هم می‌دانستند که علت در افعال منتهی به علت‌العلل می‌گردد که خداست.

در توضیحات فوق هنوز جای پاسخ این سؤال همگانی باقی است که: استحقاق‌ها از کجا آمده‌اند که سبب تفاوت‌ها شده است؟

حال پاسخ این سؤال دشوار را که خود این جهان‌بینی موجد آن بوده است، این‌گونه بیان می‌فرمایند:

«راز تفاوت‌ها یک کلمه است: "تفاوت موجودات، ذاتی آن‌ها است و لازمه نظام علت و معلول است". جمله سنگینی است، ولی چاره‌ای نیست، باید توضیح داده شود. در اینجا ناچاریم آنچه یک نوبت گفته‌ایم، بار دیگر با بیانی دیگر تکرار کنیم و بالاخره دشواری یک بحث عمیق را بر خود هموار سازیم و به امید دست یافتن به نتیجه‌ای عالی و دل‌چسب، دنباله بحث پیشین را بگیریم و اجباراً قدری فیلسوف شویم». (مطهری، ص ۱۱۵)

ایشان پاسخ را صرفاً در فیلسوف شدن می‌دانند. این فیلسوف شدن، به تعبیری یعنی اینکه: معیار و میزان برای درک مطلب، همان است که ما می‌گوییم، نه وجدان و یافتن وجدانی افراد. این گفته به این می‌ماند که دو نفر در وزن یک شیء با یکدیگر اختلاف دارند، و یک از طرفین می‌گوید: اگر می‌خواهی ببینی آنچه من می‌گویم درست است یا نه، بیا با این ترازویی که من درست کرده‌ام وزن کن.

اما تمام سخن ما در تمامی مباحث اعتقادی، بر میزان و معیاری است که بین تمام بشر مشترک است و یک یک افراد بشر، واجد آن هستند و درستی و نادرستی هر مطلب را با آن معیار و میزان می‌توانند تشخیص دهند. این معیار، وضع هیچ مسلک و مرامی نیست و ودیعه گران‌بهای الهی و گوهر نورانی ذاتی است که همگان مفلحان بدان می‌باشند.

ایشان می‌نویسند:

«راه‌ها و مسلک‌ها در حل مشکلات مربوط به عدل الهی متفاوت است. معمولاً اهل ایمان که در پرتو دین و مذهب به خداوند ایمان دارند با یک پاسخ اجمالی وجدان خود را قانع می‌سازند، با خود چنین می‌اندیشند که ادله قاطع، وجود خدای قادر علیم حکیم، را اثبات کرده است، دلیلی ندارد که خدای قادر علیم حکیم، ظلم کند، مگر خداوند با کسی دشمنی دارد که به انگیزه دشمنی، حق او را از بین ببرد، و یا نیازمند است که حق کسی را برباید و به خود اختصاص دهد؟! انگیزه ظلم، یا عقده‌های روحی است و یا نیازها و احتیاج‌ها. و چون انگیزه ظلم در خداوند وجود ندارد، پس ظلم درباره خداوند معنی ندارد. او قادر مطلق و علیم مطلق و حکیم مطلق است، هم عالم به نظام احسن و اصلح است و هم قادر به ایجاد آن. علی‌هذا دلیلی ندارد که خداوند، جهان را طوری بیافریند که برخلاف وضع احسن و اصلح باشد. مسلماً آنچه به نام شرور نامیده می‌شود، اگر بر ضد نظام احسن و اصلح بود، آفریده نمی‌شد. این گروه، احياناً اگر جریاناتی را مشاهده کنند که از نظر خودشان قابل توجیه نباشد، آن را به نوعی حکمت و مصلحت که بر ما مجهول است و فقط خداوند از راز آن آگاه است، توجیه می‌کنند و به عبارت دیگر، آن را به "سرّ قَدَر" تعبیر می‌کنند». (مطهری، ص ۱۰۱)

می‌بینیم که ایشان برخورد تعبّدی را کافی برای پاسخ به اشکال نمی‌دانند، لذا در پی پاسخی با مبانی استدلالی می‌باشند. بدین روی می‌نویسند:

«شک نیست که این طرز تفکر و نتیجه‌گیری، خود، نوعی استدلال است و استدلال صحیحی هم هست. این دسته می‌توانند بگویند فرضاً مشکل بعضی از شرور قابل توجیه نباشد، به واسطه قصور فهم بشر از رازها و اسرار جهان است.

بشر وقتی که خود را در جهانی می‌بیند پر از راز و پر از حکمت، طبعاً اگر در چند مورد خاص به راز حکمت و سرّ مصلحت پی نبرد، نباید در اصل مطلب تردید کند». (مطهری، ص ۱۰۱)

آقای مطهری در نهایت، در پاسخ به اشکال تبعیض‌ها و تفاوت‌ها می‌نویسند:

«از بحث طولانی و شاید خسته‌کننده‌ای که در این بخش داشتیم، پاسخ اشکال تبعیض‌ها و تفاوت‌ها بدین نحو خلاصه می‌شود:

۱. جهان هستی با یک سلسله نظامات و قوانین ذاتی و لایتغیر اداره می‌شود و به‌موجب آن، هر شیء و هر پدیده، مقام و مرتبه و موقع خاصی دارد، تغییر و تبدیل را در آن راه نیست.
۲. لازمه نظام داشتن هستی، وجود مراتب مختلف و درجات متفاوت برای هستی است و همین مطلب منشأ پیدایش تفاوت‌ها و اختلاف‌ها و پیدایش نیستی‌ها و نقص‌ها است.
۳. تفاوت و اختلاف، آفریده نمی‌شود، بلکه لازمه ذاتی آفریدگان می‌باشد. و این پندار، خطاست که کسی گمان کند آفریدگار، ما بین موجودات، تبعیضی روا داشته است.
۴. آنچه نقض بر عدالت یا حکمت می‌تواند باشد، تبعیض است نه تفاوت، و آنچه در جهان وجود دارد تفاوت است نه تبعیض.» (مطهری، ص ۱۳۵)

نقد و بررسی

با این پاسخ ایشان، خواننده همچنان در این کلاف سردرگم باقی‌مانده است که تفاوت‌ها و تبعیض‌ها که عدالت خدا را نقض نمی‌کنند، آیا با همه این تفاوت‌ها، هنوز نظام، نظام عادلانه است، آن‌گونه که همگان از عدالت و نفی ظلم وجدان می‌کنند؟ چکیده این مطلب این است که: اصلاً بیاییم و عدالت را از معنای حقیقی آن که همگان می‌یابند، منصرف می‌کنیم و یک اصطلاح بین خودمان قرار دهیم که تفاوت‌ها یعنی عدالت، و به این شکل، پرونده بحث را مختومه اعلام کنیم.

زیرا قطعاً بشر خود، خواهان این کمبودها و کم ظرفیتی‌ها بوده و درعین حال راضی به آن‌ها نیست. پس این تعریف از عدل، فقط این خاصیت را داشت که خدا به کسی فیض کم نداده است. غافل از آن که با این سخن، نوعی دست بسته بودن خدا را اثبات کرده‌ایم. وقتی خدا نتواند آنچه را می‌خواهد اعطاء نماید، از سلطنت خود عزل شده، یعنی از خدایی ساقط شده و

این همان تخریب توحید و هدف شیطان است؛ در حالی که هر موحدی عقیده دارد که او فعال‌لما یشاء است و دستش بسته نیست.

همچنین اگر افاضه وجود، ضروری و وجوبی باشد، باز هم آزادی و خواست او دیگر معنا نخواهد داشت. نیز امتناع از افاضه اگر محال باشد، باز هم دست خدا بسته خواهد بود. این نکته کاملاً وجدانی و مطابق با عقل سلیم و نقل استوار (آیات قرآن و روایات معتبر) است، در حالی که دست بسته بودن خداوند، قول یهود است که در قرآن به جهت این عقیده لعن شده‌اند. خداوند می‌فرماید: «وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ» (مائده، ۶۴)

استاد مطهری در ادامه بحث، مطلبی را از کتاب اسفاراربعه ملاصدرا در موضوع صور نوعیه آورده و عدل الهی را چنین تعریف می‌کند:

«عدل ایجاب می‌کند که ماده این صورت به آن یکی داده شود و ماده آن یکی به این، و به این ترتیب ماده در میان صورت‌ها دست به دست شود. به خاطر همین عدل و رعایت استحقاق‌هاست که نظام عالم بر بقاء انواع است نه افراد. مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۱، ص: ۸۳

این رباعی را به خیام نسبت داده‌اند:

گر کار فلک به عدل سنجیده بُدی احوال فلک جمله پسندیده بُدی

ور عدل بُدی به کارها در گردون کی خاطر اهل فضل رنجیده بُدی

این رباعی خیام ناظر به همین معانی است که عدل خدا را بدان وصف کرده‌اند.

نتیجه بحث این که آنچه در معنای عدل آورده‌اند، راجع به عدلی است که در عالم موجودات تعریف شده است و یا تعریفی است که بتواند با مبانی فلسفی مبتنی بر علیت و ضرورت، سازگاری داشته باشد. اکنون اگر با تعاریفی که از عدل شده است، بخواهیم عدل خدا را معنا کنیم، از اصل توحید یعنی وکله در ذات و صفات و افعال خدای متعال و تنزه ذات

مقدّسش از شبیه و مانند، دور شده ایم؛ به علاوه آنکه هنوز پرسش‌های بشر در حوزه عدل الهی (که همان توحید اوست) بی پاسخ مانده است.

سوم. معنای عدل بر اساس نصوص و حیانی (تنزیهی)

نصوص و حیانی، (به دنباله حکم عقلی و وجدانی) ما را از سخن گفتن در باره خدای متعال باز داشته‌اند، مگر بدانچه خودش خود را وصف می‌کند. در قرآن می‌فرماید: «سبحان الله عما یصفون إلاً عباد الله المخلصین» (صافات، ۱۵۹ و ۱۶۰) و این عباد مخلص (به فتح لام) کسی جز چهارده نور پاک نیست، که عصمت دارند و هیچ سخنی جز وحی نمی‌گویند. بر اساس آموزه‌های آن ذوات مقدسه، در مقوله صفات الهی، آنچه می‌توان گفت، نفی هرگونه عجز و ضعف از حضرت باری تعالی است. طبعاً در باره عدل، سخن ما، منحصر است به نفی هرگونه ظلم و ستم از خداوند حکیم. به چند آیه و چند حدیث به عنوان نمونه بنگریم:

یکم. «إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ» (نساء، ۴۰)

در عقوبت بندگان چند حالت ناصواب متصور است:

الف: خداوند، بندگان را امر و نهی فرموده، در حالی که ایشان در اعمال خود اختیار و توانایی انجام و ترک فعل را ندارند. (تکلیف مالایطاق)

ب: بندگان را بدون امر و نهی نسبت به اعمالشان کیفر دهد. (عقاب بلا بیان و ...)

ج: شرووری که متوجه بندگان شود یا حقی از ایشان که تضییع شده باشد.

در تمام این موارد، باید دانست که خداوند، چنانکه خود فرموده است، به اندازه ذره‌ای هر چند ناچیز، ظلم نمی‌کند. خود فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئاً وَلَكِنَّ النَّاسَ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ» (یونس، ۴۵)

در این آیه، افعال اختیاری بندگان که موجب پیامدهای ناگوار و شرّ برای ایشان می‌گردد، بیان شده است.

دوم. «وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهِلِكَ الْقُرَىٰ بِظُلْمٍ وَأَهْلُهَا مُصْلِحُونَ» (هود، ۱۱۷)

در این آیه، عذاب‌ها را متذکّر می‌گردد و آن را نتیجه اعمال خود بشر می‌داند.

معنای عدل الهی در لسان روایات:

در احادیث معتبر نیز عدل به معنای نفی ظلم، تبیین شده است. چند نمونه از روایات را مرور می‌کنیم.

یکم. در نهج البلاغه آمده است که امیرالمؤمنین علیه السلام در پاسخ به پرسشی در باره توحید و عدل فرمودند: «التَّوْحِيدُ أَنْ لَا تَتَوَهَّمَهُ وَالْعَدْلُ أَنْ لَا تَتَّهَمَهُ» (رضی، ص ۵۵۸، حکمت ۴۷۰)

وقتی از حضرتش در مورد توحید و عدل پرسش می‌شود، می‌فرمایند: توحید این است که خدا را توهم نکنی، و عدل این است که او را متهم ندانی. در این تعبیر، معنای تنزیهی از عدل الهی بیان شده است، چنانکه در باب توحید نیز، معنای تنزیهی بیان فرموده‌اند.

دوم. امام سجاده علیه السلام در یک جمله، عدل را معنا می‌کنند: «عَدْلًا مِنْ قَضَائِكَ لَا تَجُورُ فِيهِ» (صحیفه، دعای ۴۶) حکم الهی چنان است که هیچ جور و ستمی در آن نیست.

بنابر آنچه در قرآن و روایات آمده، منظور از عدل الهی، نفی ظلم از ساحت خداوند عزَّوَجَلَّ است. آیات فوق این نکته را می‌رساند که ما قادر به تعریف عدل الهی نیستیم. پس هر تعریفی که از عدل شده است، به خدا برنمی‌گردد، مگر به معنای تنزیه حق تعالی از صفت ظلم و جور؛ یعنی که خدا را متهم نکنیم. متهم کردن خدای متعال، هنگامی است که ظلمی را به او نسبت بدهیم.

سوم. امام عسکری علیه السلام می‌فرماید: «وَمَا لِلَّهِ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ، بَلْ عَالِمٌ بِهِ، يُجَازِيكُمْ عَنْهُ بِمَا هُوَ بِهِ عَادِلٌ عَلَيْكُمْ وَ لَيْسَ بِظَالِمٍ لَكُمْ» (تفسیر امام عسکری علیه السلام، ص ۲۸۴)

عالم بودن خدا به این معنا شده است که او غافل از اعمال شما نیست. عادل بودن خدا نیز ترجمانش همان ظالم نبودن اوست. لذا ما نباید به دنبال مفهومی جز تنزیه حق متعال برای تعریف عدل باشیم؛ تنزیه حق متعال به این معناست که آنچه ما از فعل خداوند می‌یابیم، فقط انفعال ماست به آن فعل، وگرنه فعل خدای متعال برای ما مفهوم و معقول واقع نمی‌گردد. به عنوان مثال وقتی مخلوقیت خودمان را می‌یابیم، پی به خالقیت او می‌بریم، بدون اینکه طور خالقیت او برای ما روشن شده باشد. باید دقت داشت همانطور که معرفت خدای متعال فعل

خود اوست و بندگان هیچ صنعی در آن ندارند، شناخت فعل خدای متعال نیز فقط به معرفی خود او صورت می‌پذیرد و بندگان قادر به شناخت فعل خداوند نیستند.

توجه به معنای تنزیهی عدل الهی بسیار مهم است و تمام مسائل مرتبط با عدل الهی - مثل خیر و شر، جبر و اختیار، امر و نهی و ... - پایه در نفی ظلم از ساحت خداوند متعال دارد. اما متأسفانه عموم کسانی که در این موضوع وارد شده‌اند درصدد تعریفی بشری و خودساخته برای عدل بوده‌اند که بتوانند امور مرتبط با آن را مانند: تبعیض‌ها، شرور و ... نیز توجیه نمایند. به علاوه ناظر به عالم تشریع در این موضوع بحث ننموده‌اند، زیرا نظام عالم را یک نظام تام - اعم از تکوین و تشریع - می‌دانند.

چهارم. اساس دین: توحید و عدل؛ پیوستگی این دو

۱. سخن در این باب را با کلام نورانی امام سجاد علیه السلام آغاز می‌کنیم. حضرتش فرمودند: « وَ إِنَّمَا يَحْتَاجُ إِلَى الظُّلْمِ الضَّعِيفُ، وَ قَدْ تَعَالَيْتَ - يَا إِلَهِي - عَنْ ذَلِكَ عُلُوًّا كَبِيرًا. » (صحیفه، دعای ۴۸)

دیدیم که معنای تنزیهی عدل الهی نفی هر گونه ظلم از ساحت قدس ربوبی است. در این حدیث نیز، حضرت سجاد علیه السلام ظلم را نشانه ضعف دانسته‌اند. لذا نسبت دادن ظلم به خدای متعال، با خدایی خدا نقیض خواهد بود. خدایی که با ظلم کردنش ضعف خود را نشان دهد، شایسته عبادت نیست. به همین سبب کسی که در عدل انحراف داشته باشد، در توحید هم دچار انحراف می‌شود.

باید توجه داشت این سخن که "خدا می‌تواند ظلم کند اما نمی‌کند" اساساً غلط است. امام سجاد علیه السلام به همین نکته اشاره فرموده‌اند که ظلم نشانه احتیاج است، در حالی که خدا محتاج نیست. یک مثال روشن برای این جمله (خدا می‌تواند ظلم بکند اما نمی‌کند) همین شبهه کودکانه است که: "آیا خدا می‌تواند وزنه‌ای بسازد که خودش نتواند بلند کند؟". دقت کنید که در این سؤال، جمع نقیضین مورد سؤال قرار گرفته که محال است (می‌تواند و نتواند). پاسخ امیرالمؤمنین علیه السلام به پرسش اخیر، خواندنی است.

«عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: قِيلَ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: هَلْ يَقْدِرُ رَبُّكَ أَنْ يُدْخِلَ الدُّنْيَا فِي بَيْضَةٍ مِنْ غَيْرِ أَنْ يُصْغَرَ الدُّنْيَا أَوْ يَكْبَرَ الْبَيْضَةُ؟ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَا يُنْسَبُ إِلَى الْعَجْزِ، وَالَّذِي سَأَلْتَنِي لَا يَكُونُ» (صدوق، توحید، ص ۱۳۰، باب القدرة)

این به معنای امتناع عقلی و نقیض بودن دو مورد است.

احتیاج و قدرت نقیض یکدیگرند، لذا ظلم از ساحت ربوبی به کلی منتفی است، نه اینکه بگوییم می‌تواند ظلم کند اما منزّه است از اینکه قبیح انجام دهد. در حقیقت وقتی تسبیح خدا می‌کنیم و «سبحان الله» می‌گوییم، این سخن و عقیده ناظر به نفی احتیاج او به ظلم است، یعنی تنزیه او از احتیاج و نقص در قدرت. امام سجاد علیه السلام در روایت پیشین به پیشگاه خداوند متعال عرضه می‌دارند: «وَقَدْ تَعَالَيْتَ - يَا إِلَهِي - عَنْ ذَلِكَ عُلُوًّا كَبِيرًا». (صحیفه، دعای ۴۸)

۲. معارف قرآن و عترت علیه السلام اساس دین را توحید و عدل می‌دانند. (به عنوان دو پایه که اساس دین بر آن دو استوار می‌شود). شیطان وقتی نمی‌تواند از در توحید وارد شود و توحید را خراب کند، از پنجره عدل وارد می‌شود، انحراف در توحید ایجاد می‌کند. به عنوان مثال در هنگام بروز بلاها، خدا را متهم به ظلم می‌کند؛ و چون عقلاً خدای ظالم دیگر خدا نیست، توحید تعطیل خواهد شد. مسئله عدل، بدین جهت بسیار حائز اهمیت است. استاد مطهری این تعارض را چنین توضیح داده‌اند:

«از نظر حکما و همچنین از نظر متکلمین غیر اشعری، اشکالات مربوط به عدل الهی که بعداً طرح خواهد شد، به صورت یک سلسله مسائل که باید راه حل آن‌ها را ارائه داد، مطرح است... ولی این راه برای این دسته، راه منحصر است.

و چون راه منحصر است، اگر در متن خلقت با مسائلی مواجه گردند که توجیه آن از نظر عدل و ظلم و نظام احسن، مشکل باشد، اساس ایمان و اندیشه‌شان در باره خداوند، متزلزل می‌گردد. آن‌ها خداوند را تنها در آئینه مخلوقات مشاهده می‌کنند. بدیهی است که اگر این آئینه در ارائه عدل الهی اندکی تیره باشد و یا ضد آن را ارائه دهد که از اساس متزلزل است. از نظر این دسته، تا معمای عدل و ظلم حل نگردد، نمی‌توان در باره وجود خداوند نظر قاطع داد، زیرا اشکالات مربوط به عدل الهی، دلیل وجود خداوند را، یعنی کمال و تمامیت نظام خلقت

را مخدوش می‌سازد. علامه حلی در شرح «تجريد»، آنجا که در باره علم باری بحث می‌کند، تصریح می‌کند که اگر اشکالات شرور و نواقص خلقت حل نشود، نقضی بر علم و حکمت باری تلقی می‌گردد». (مطهری، ص ۵۷)

نویسنده محترم کتاب عدل الهی، بر پیوستگی بحث توحید و عدل تصریح دارد و بحث عدل را صرفاً ناظر به یکی از صفات خدا بررسی نمی‌کند، بلکه خدشه در عدل را خدشه در توحید می‌داند؛ و تأکید دارد که: «تا معمای عدل و ظلم حل نگردد، نمی‌توان در باره وجود خداوند نظر قطعی داد».

۳. اینک از زاویه‌ای دیگر به این حقیقت بنگریم، دینی که ما می‌گوییم، به معنای دین حنیف است، یعنی دینی که از ناحیه خدا آمده است. از آن تعبیر به شرایع الهیه می‌گردد، یعنی آنچه خدای حکیم توسط پیامبران برای بشر فرستاده است و سابقه آن از عوالم قبل است، آن عالم که خدا خودش و پیامبر و اوصیای پیامبرش را معرفی کرده و میثاق‌ها گرفته است. آن سابقه و معرفی خدا در این جا هم استمرار یافته، چنانکه خدای متعال می‌فرماید: «فطرة الله التي فطر الناس عليها ... ذلك الدين القيم» (روم، ۳۰)

این معنا از دین با معنای بشری تفاوت دارد. دین اصطلاحی در علوم بشری یعنی روش زندگی، که احتیاجی به وجود شارع و خدا ندارد. در این دانش، بنایی می‌گذارند و قوانین اجتماعی را وضع می‌کنند. لذا فلسفه دین لزوماً به معنای ادیان الهی نیست، بلکه در هر جامعه‌ای روش زندگی نام فلسفه دین به خود می‌گیرد.

اما مراد ما از دین، شرایع الهی است. اساس شرایع بر این مبنا استوار است که: ما خدایی داریم و عقلاً (نه جبراً) منکر او نمی‌توانیم بشویم و این خدا ظلم و ستم نمی‌کند. خدا ما را یله و رها نگذاشته، بلکه همچنان که در حیات دنیایی ما همه نیازمندی‌ها را برای ما تأمین کرده است، در جنبه حیات معنوی ما نیز، همه چیز را به تنبّهات و تعالیم انبیاء فراهم آورده است.

چرا بشر تعالیم دین را فقط منحصر به قوانین اجتماعی و مفید به امور دنیا می‌داند؟ برای اینکه دین را یک روش زندگی در دنیا می‌داند که مهم نیست در کنار آن خدا باشد یا نباشد. به همین جهت مباحث فلسفه دین مستقل از اعتقادات بشر مطرح می‌شود. آن‌ها فلسفه دین را «روش اجتماعی برای اداره بشر» می‌دانند و نهایتاً مباحث اخلاقی را چاشنی آن می‌کنند که انسان دروغ‌گو، خیانت‌نکند و... آنوقت در کنار این تقیدات اخلاقی، رویکرد اعتقادی امری فردی است که به خود انسان مربوط است نه دیگری.

تنها در شرایع است که اصل دین، اعتقادات را به معنای توحید و نبوت و امامت دربر می‌گیرد. فلاسفه فقط دینی را که به معنای روش زندگی تعبیر می‌کنند، کار انبیا می‌دانند و شأن نبی را به تدبیر منزل، سیاست مدن و اخلاق منحصر می‌دانند. تا آنجا که فلاسفه مسلمان، کسی را که هم این سه مورد را بپذیرد و بدان‌ها عامل باشد، صرف نظر از اعتقاداتش - حتی در قیامت - مأجور می‌دانند و ثواب و عقاب را ضامن اجرائی این سه مورد می‌دانند. چرا؟ چون خطا نکرده و متخلق به اخلاق‌الله بوده است (وحی و نبوت/ ۳۸)

اما دیدیم که بر مبنای معارف اهل بیت (علیهم‌السلام) اساس دین، توحید و عدل است، که این آموزه با آنچه در مکاتب بشری به عنوان فلسفه دین گفته می‌شود، کاملاً مغایر است.

۴. نکته دیگر در این باب آن است که «اساس دین» بر «دعائم دین» مقدم است. در روایت فرموده‌اند: «ان اساس الدین التوحید و العدل» (صدوق، توحید، ص ۹۶، باب ۵)

از سوی دیگر، در برخی از روایات، «دعائم دین» را نماز و روزه و ولایت یا نماز و روزه و حج و زکات دانسته‌اند. دعائم در درجه‌ای پس از «اساس دین» مطرح است. اگر کسی موحد بود و اساس دین را پذیرفت، دین‌داری او با «دعائم دین» تثبیت می‌شود. اما اصل دین به همان معنایی است که در قرآن آمده است: «فطرة الله التي فطر الناس عليها ذلك الدين القيم» (روم، ۳۰). ما مفسور به خداشناسی و پیامبر شناسی و امام شناسی هستیم. دین یعنی معرفت حقایق توحیدی، از مبدأ تا معاد که همه نیازهای انسان را شامل می‌شود، از جمله دنیا و مسائل اجتماعی و

اخلاقی و ... تفاوت این دیدگاه با فلسفه دین رایج، در این است که ما اساس دین را اعتقادات می‌دانیم و احکام پس از آن باید مطرح شود.

امام باقر علیه السلام در تفسیر آیه «فطرة الله التي فطر الناس عليها» (روم ۳۰) فرمود: «هُوَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيَّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَلِيُّ اللَّهِ إِلَيَّ هَاهُنَا التَّوْحِيدُ» (قمی، ج ۲ ص ۱۵۵)

امام صادق علیه السلام در کلام ارزشمندی به تفصیل تمام، برترین فرائض را بیان می‌دارد که گزیده‌ای از آن نقل می‌شود:

«إِنَّ أَفْضَلَ الْفَرَائِضِ وَأَوْجَبَهَا عَلَى الْإِنْسَانِ مَعْرِفَةُ الرَّبِّ وَالْإِقْرَارُ لَهُ بِالْعُبُودِيَّةِ، وَحَدُّ الْمَعْرِفَةِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ غَيْرُهُ وَلَا شَبِيهَ لَهُ وَلَا نَظِيرَ لَهُ... وَبَعْدَهُ مَعْرِفَةُ الرَّسُولِ وَالشَّهَادَةُ لَهُ بِالنَّبُوءَةِ... وَبَعْدَهُ مَعْرِفَةُ الْإِمَامِ الَّذِي بِهِ يَأْتِمُ بِنَعْتِهِ وَصِفَتِهِ وَاسْمِهِ فِي حَالِ الْعُسْرِ وَالْيُسْرِ...» (خزاز قمی، ص ۲۶۲ - ۲۶۳)

و در حدیث دیگر فرمود: «مَا أَعْلَمُ شَيْئًا بَعْدَ الْمَعْرِفَةِ أَفْضَلَ مِنْ هَذِهِ الصَّلَاةِ» (کلینی ج ۳ ص ۲۶۴)

بر اساس این گونه احادیث است که شیخ مفید در کتاب الْمُقْنَعَةُ - کتاب فتوایی او که شیخ طوسی کتاب «تهذیب الاحکام» را در شرح آن نوشته است - در باب نماز و رابطه آن با معرفت می‌گوید:

«و الصلاة عماد الدين بعد المعرفة بالله و رسوله و الأئمة الراشدين عليهم السلام... و هي خمس صلوات في اليوم و الليلة على ترتيب مخصوص، و هي أفضل الفرائض بعد المعرفة» (مفید، ص ۳۴)

کسی بدون اعتقاد صحیح نمی‌تواند به نماز واقعی بایستد، زیرا هدف نماز، «ذکر الله» است. (أقم الصلاة لذكری، طه، ۱۴)

نمازگزار باید بداند که چگونه خدایی را عبادت می‌کند؟ خدای منزّه از زشتی‌ها یا خدایی را که به زشتی‌ها امر فرموده و بدان رضایت داده است؟ تا زمانی که نداند در مقابل چه کسی ایستاده است، چه نمازی ادا می‌کند؟

۵. تقسیم بندی اصول دین و اصول مذهب :

تقسیم مبانی دین به اصول سه گانه دین و پنج گانه مذهب، بحثی کلامی است که متکلمان در باره آن اختلاف نظر دارند. قول مشهور اصول دین را سه مورد می‌داند: توحید و نبوت و معاد. و دو اصل دیگر (عدل و امامت) را اصول مذهب می‌شمارد. بر اساس این نظر، همه

گروه‌های مسلمان در آن سه اصل مشترک‌اند، اما در عدل و امامت اختلاف دارند. گروهی سه اصل اول را پذیرفته‌اند، اما در بحث عدل، قائل به جبر یا تفویض هستند. لذا امامت و عدل اصول مذهب شیعه است.

اما باید توجه داشت که عدل الهی همان توحید خداست، به گونه‌ای که نمی‌توان بدون عقیده به عدل الهی ادعای توحید داشت، همان سان که عقیده به نبوت لازمه توحید است. بسیاری از این گروه‌های قائل به جبر یا تفویض مانند معتزله، اشاعره، عرفا و مانند آن‌ها، در توحید دچار انحراف شده‌اند.

میرزا مهدی اصفهانی می‌نویسد:

« اعلم أن أصول التوحيد و العدل مأخوذة من كلام أمير المؤمنين عليه السلام و خطبه، فإنها تتضمن ذلك بما لا مزيد عليه و لا غاية وراه. و من تأمل المأثور في ذلك، علم أن جميع ما أطنب المتكلمون في تصانيفهم تفصيل لتلك الأصول».

بدان که اصول توحید و عدل، از کلام امیرالمؤمنین و خطبه‌های حضرتش برگرفته شده است. زیرا این حقایق را تا آخرین درجه‌اش دربر دارد، به گونه‌ای که بر آن نمی‌توان افزود و نهایی پس از آن نیست. کسی که در احادیث مأثور در این زمینه بنگرد، می‌داند که تمام آنچه متکلمان در آثار خود به تفصیل گفته‌اند، شرح و بسط همین اصول است.

۶. اساس دین توحید و عدل است، به گونه‌ای که مانند دو روی یک سکه، جدای از هم نیستند. نبوت (و ادامه‌اش: امامت) و معاد را از لوازم همین عدل می‌توان دانست. وقتی خدا را عادل دانستیم، می‌گوییم: پیغمبرانی می‌فرستد تا به ما امر و نهی کنند، راه را از بیراهه به ما نشان دهند، و اتمام حجت کنند تا در قیامت، کسی بدون بیان گرفتار کیفر نشود.

۷. این حقیقت در روایات متعدّد بیان شده است. چند حدیث در این باب می‌خوانیم:

يَكُنْ عَنِ السَّكُونِيِّ عَنِ الصَّادِقِ عَنِ آبَائِهِ عَنِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ قَالَ: يُجَاءُ بِأَصْحَابِ الْبِدْعِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَتَرَى الْقَدْرِيَّةَ مِنْ بَيْنِهِمْ كَالشَّامَةِ الْبَيْضَاءِ فِي الثَّوْرِ الْأَسْوَدِ فَيَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَا أَرَدْتُمْ فَيَقُولُونَ

أَرَدْنَا وَجْهَكَ فَيَقُولُ قَدْ أَقْلَتَكُمْ عَثْرَاتِكُمْ وَ غَفَرْتُ لَكُمْ زَلَّاتِكُمْ إِلَّا الْقَدْرِيَّةَ فَإِنَّهُمْ دَخَلُوا فِي الشَّرْكِ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ. (مجلسی، ج ۵ ص ۱۱۹؛ صدوق، عقاب الاعمال ص ۲۱۳)

چون روز قیامت شود بدعتگذاران را حاضر سازند، و قدریان در میان آن‌ها مانند خال سفید در پیکر گاو سیاه رنگ مشخص و پیدا باشند، پس خداوند جملگی را خطاب فرماید که چه می‌خواهید؟ گویند: رضای تو را خواستاریم، خداوند فرماید: گناهانتان را بخشیدم و از لغزش همه شما در گذشتم جز قدری‌ها که آن‌ها را نخواهم بخشید، زیرا اینان از راهی که بدان علم نداشتند ناخودآگاه مشرک شدند. (و گناه شرک بخشودنی نیست).

طبق این حدیث، همه را خدا می‌آمرزد مگر قدریه را. زیرا آن‌هایی که قائل به تفویض شدند، به شرک داخل شدند.

دو. در گروهی از روایات، جبریه را کافر می‌داند. «لا جبر و لا تفویض» اصلی مسلم است و هر که در آن دو افتاد، یا کافر است یا مشرک. یعنی به هر حال، موحد نیست.

الأفطس عن سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَالَ: قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام: مَا غَلَا أَحَدٌ فِي الْقَدْرِ إِلَّا خَرَجَ مِنَ الْإِيمَانِ. (همان). کسی در باب قدر سخن ناروا نگوید مگر اینکه از ایمان خارج گردد.

سه. عَنْ يَحْيَى بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: مَا اللَّيْلُ بِاللَّيْلِ وَ لَا النَّهَارُ بِالنَّهَارِ أَشْبَهَ مِنَ الْمُرْجَةِ بِالْيَهُودِيَّةِ وَ لَا مِنَ الْقَدْرِيَّةِ بِالنَّصْرَانِيَّةِ. (همان)

امام باقر عليه السلام فرمود: شب نسبت به شب و روز نسبت به روز مانندتر از مرجئه به یهود و قدریه به نصاری نیست.

معتقدان به جبر و تفویض که ظاهراً خدای متعال را منکر نشده‌اند، چرا مشرک یا کافر شمرده می‌شوند؟ چون ویرانی بنای عدل، توحید یعنی تمام دین را ویران می‌کند.

تصریح بر اینکه مرجئه همان یهود هستند که قائل به جبر بودند و قدریه هم به نصرانیت.

چهار. رَوَى عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام حِينَ آتَاهُ نَجْدَةٌ يَسْأَلُهُ عَنْ مَعْرِفَةِ اللَّهِ. قَالَ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ بِمَا دَا عَرَفْتُ رَبَّكَ؟ قَالَ عليه السلام: بِالتَّمْيِيزِ الَّذِي خَوَّلَنِي، وَ الْعَقْلِ الَّذِي دَلَّنِي. قَالَ: أَمْ جَبُولُ أَنْتَ عَلَيْهِ؟ قَالَ: لَوْ كُنْتُ مَجْبُولًا مَا كُنْتُ مَحْمُودًا عَلَى إِحْسَانٍ وَ لَا مَذْمُومًا عَلَى إِسَاءَةٍ، وَ كَانَ الْمُحْسِنُ أَوَّلَى بِاللَّائِمَةِ مِنَ الْمُسِيءِ. فَعَلِمْتُ أَنَّ اللَّهَ قَائِمٌ بَاقٍ وَ مَا دُونُهُ حَدَثٌ حَائِلٌ زَائِلٌ، وَ لَيْسَ الْقَدِيمُ الْبَاقِي كَالْحَدَثِ الزَّائِلِ.

قَالَ نَجْدَةٌ: أَجِدُكَ أَصْبَحْتَ حَكِيمًا يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ. قَالَ: أَصْبَحْتُ مُخَيَّرًا، فَإِنْ أَتَيْتُ السَّيِّئَةَ بِمَكَانِ الْحَسَنَةِ، فَأَنَا الْمُعَاقَبُ عَلَيْهَا. (حرانی، ص ۴۶۸)

از امیر مؤمنان علیه السلام روایت شده است که چون نجله نزد آن حضرت آمد و از شناخت خدا پرسید، عرض کرد: ای امیرمؤمنان، پروردگارت را به چه شناختی؟ (امام علیه السلام فرمود: به تمیز و تشخیصی که به من داده و به خردی که مرا رهنمون گشته.

نجله عرض کرد: آیا نسبت به این معرفت و شناخت به اکراه واداشته شده ای؟ فرمود: اگر واداشته شده بودم برای نکوکاری ستوده و برای تبهکاری ناستوده نبودم، و نکوکار از تبهکار به سرزنش سزاوارتر می بود، پس دانستم که خداوند پابنده ماندگار است و آنچه جز اوست پدیده دگرگونی پذیر و نابودشونده، و پابنده دیرین چون پدیده نابودی پذیر نیست. نجله عرض کرد: ای امیرمؤمنان می بینم که حکیم شده ای. فرمود: من «مختار» شده ام، اگر به جای نیکی بدی کنم خود بر آن کیفر بینم.

۸. اولین فعل اختیاری که مدح و ذم بر آن تعلق گرفته است ایمان و تصدیق معرفت است و بقیه اعمال به دنبال آن مورد امر و نهی و ثواب و عقاب واقع می شود. غالباً از این مهم غفلت می شود، لذا حوزه اختیار و امر و نهی را منحصر به اعمال جوارحی می دانند و از بزرگترین عمل قلبی که ایمان در مقابل کفر است، غافلند. در حالی که نصوص معتبر و حیانی، گاهی از هر دو گروه وظایف در کنار هم سخن می گوید، مانند جمله دعای کمیل: «قُوْ عَلَى خِدْمَتِكَ جَوَارِحِي وَ أَشَدُّ عَلَى الْعَزِيمَةِ جَوَانِحِي.» و گاه محوریت را به فرائض قلبی می دهد، مثلاً در سراسر دعای کمیل، بنده داعی برای نجات خود از عذاب دوزخ، تنها به ایمان قلبی استناد می کند نه اعمال جوارحی.

مثلاً این عبارات:

«أُتْرَاكَ مَعْذِبِي بِنَارِكَ بَعْدَ تَوْحِيدِكَ وَ بَعْدَ مَا أَنْطَوَى عَلَيْهِ قَلْبِي مِنْ مَعْرِفَتِكَ وَ لَهَجَ بِهِ لِسَانِي مِنْ ذِكْرِكَ وَ اعْتَقَدَهُ ضَمِيرِي مِنْ حَبِّكَ وَ بَعْدَ صَدَقِ اعْتِرَافِي وَ دَعَائِي خَاضِعاً لِرُبُوبِيَّتِكَ».

همین مضمون را بارها در صحیفه سجاده می بینیم. مثلاً در دعای ۳۲ می فرماید:

«وَلَا أَسْتَشْهَدُ عَلَى صِيَامِي نَهَاراً، وَلَا أَسْتَجِيرُ بِتَهْجِدِي لَيْلاً، وَلَا تُثْنِي عَلَيَّ بِأَحْيَائِهَا سَنَةً حَاشَا فُرُوضِكَ الَّتِي مِنْ ضِيْعِهَا هَلَكَ. وَلَسْتُ أَتَوَسَّلُ إِلَيْكَ بِفَضْلِ نَافِلَةٍ مَعَ كَثِيرٍ مَا أَغْفَلْتُ مِنْ وَظَائِفِ فُرُوضِكَ، وَ تَعَدَّيْتُ عَنْ مَقَامَاتِ حُدُودِكَ إِلَى حُرْمَاتِ اتِّهَكَّتْهَا، وَ كَبَائِرِ ذُنُوبِ اجْتَرَحْتُهَا، كَانَتْ عَافِيَتُكَ لِي مِنْ فَضَائِلِهَا سِتْراً. وَ هَذَا مَقَامٌ مِنْ اسْتَحْيَا لِنَفْسِهِ مِنْكَ، وَ سَخِطَ عَلَيْهَا، وَ رَضِيَ عَنْكَ، فَتَلَقَّاكَ بِنَفْسٍ خَاشِعَةٍ، وَ رَقَبَةٍ خَاضِعَةٍ، وَ ظَهْرٍ مُثْقَلٍ مِنَ الْخَطَايَا وَاقِفاً بَيْنَ الرَّغْبَةِ إِلَيْكَ وَ الرَّهْبَةِ مِنْكَ.»

خلاصه اینکه امیرالمؤمنین (علیه السلام) فرموده‌اند: «شمة من المعرفة خير من كثير العمل» (طبرسی، نشر الثانی ص

۷۶)

۹. بشر چون نتوانسته است تحلیل وجدانی از حریت و عدل الهی داشته باشد، کارش به انکار حسن و قبح عقلی انجامیده است، نه اینکه ابتدا منکر حسن و قبح عقلی شود، آنگاه به جبر بگراید.

عدل الهی فعل خداست، لذا مفهوم و معقول بشر واقع نمی‌شود (عقل و فهم، مخلوق اند و مخلوق بر خالق احاطه نمی‌یابد). در مباحث توحیدی بیان شده است که معرفت ما از آن، در حدّ خروج عن الحدین (حدّ تعطیل و حدّ تشبیه) است و شبیه و نظیری ندارد. در بحث عدل نیز، کلام ما، خروج عن الحدین است. بشر از سویی می‌یابد که حرّیت و آزادی در افعال اختیاری خود دارد، و از سویی می‌یابد که فعل او به قدرت و توانایی خودش واقع نمی‌شود و این قدرت منتسب به خداست. لا حول و لا قوة الا بالله.

از سوی دیگر می‌خواهد چگونگی آن را معقول و مفهوم خود کند. نتیجتاً از صراط مستقیم - که همان خروج عن الحدین است - خارج می‌شود. این نکته در تمام ابواب معرفت عدل خدا، در روایات تنبّه و تذکر داده شده و اثارة عقول بدان گردیده است. ما عقلاً می‌رسیم به اینکه باید حدود را نگاه داریم، وگرنه به یکی از دو طرف باطل تعطیل و تشبیه خواهیم افتاد.

۱۰. از مهم‌ترین نکاتی که روایات در بحث عدل تذکر داده‌اند، «لا جبر و لا تفویض» است که بین آن دو، دیگر مفهوم و معقول نیست، ضمن آن که هر دو طرف آن کاملاً معقول و وجدانی است. لا جبر، به این معنا است که ما می‌یابیم در فعلی که منتسب به ما می‌شود مجبور نبوده‌ایم. و لا تفویض یعنی نمی‌توانیم تمام کارهای دلخواه خود را انجام دهیم و قدرت و توان ما محدود است. ما به دو وجدان خود پوچی بحث جبر و تفویض را می‌یابیم: اول به وجدان انفعالی خود، اشتباه بودن تفویض را می‌یابیم، دوم به وجدان فعالیت خود اشتباه بودن جبر را می‌یابیم. پس به دو وجدان انفعال و فعالیت خود، می‌یابیم که «لا جبر و لا تفویض» صحیح است.

آنگاه مابین این دو (نه تلفیقی از این دو) همان امر بین الامرین است که مفهوم و معقول ما نیست.

لذا ائمه علیهم السلام در باب سرّ قدر به ما متذکر شده‌اند که وارد آن نشویم: «بحر عمیق فلا تلجوه» (نهج البلاغه، ص ۵۲۶ حکمت ۲۸۷)

این یک نهی ارشادی نیست، بلکه تذکر عقلی به این حقیقت مهم است که بشر را توانایی فهم و درک تعقل فعل خدا نیست. چون بشر بدین کار توانا نیست، ناچار در یکی از دو مهلکه جبر و تقویض خواهد افتاد که هر دو خروج از دایره ایمان است، لذا حدیث، تحذیر از این مهلکه است نه اینکه فقط عدل شناسی یک پژوهش گر خدشه‌دار شده باشد. لذا می‌گوییم:

مبحث عدل، منفذ شیطان است تا توحید را خراب کند و بشر را به شرک یا کفر بکشاند، به این خیال که هنوز موحد است.

امام صادق علیه السلام فرمود:

«إِنَّ النَّاسَ فِي الْقَدَرِ عَلَى ثَلَاثَةِ أَوْجُهُ رَجُلٌ يَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَجَبَرَ النَّاسَ عَلَى الْمَعَاصِي فَهَذَا قَدْ ظَلَمَ اللَّهُ فِي حُكْمِهِ فَهُوَ كَافِرٌ وَ رَجُلٌ يَزْعُمُ أَنَّ الْأَمْرَ مَفُوضٌ إِلَيْهِمْ فَهَذَا قَدْ أَوْهَنَ اللَّهُ فِي سُلْطَانِهِ فَهُوَ كَافِرٌ وَ رَجُلٌ يَزْعُمُ أَنَّ اللَّهَ كَلَّفَ الْعِبَادَ مَا يُطِيقُونَ وَ لَمْ يُكَلِّفْهُمْ مَا لَا يُطِيقُونَ وَ إِذَا أَحْسَنَ حَمْدُ اللَّهِ وَ إِذَا أَسَاءَ اسْتَغْفَرَ اللَّهُ فَهَذَا مُسْلِمٌ بِالْغُ» (صدوق، توحید، ص ۳۶۱)

حضرت صادق علیه السلام فرمود: مردم در باب قدر بر سه وجه‌اند: (اول) کسی که گمان می‌کند خدای عزوجلّ مردم را بر گناهان جبر کرده، پس اینک خدا را در حکمش ظالم دانسته و باین جهت کافر است. و (دوم) شخصی که می‌پندارد که امر به ایشان منصوص است، پس اینک خدا را در سلطنتش سست گردانیده و به این سبب کافر است. و (سوم) فردی که می‌گوید که خدا بندگان را تکلیف کرده به آنچه طاقت دارند، و ایشان را به آنچه طاقت ندارند تکلیف نکرده است.

چنین فردی چون نیکی کند خدا را ستایش نماید و چون بدی کند از خدا آمرزش طلبد و اینک مسلمانی است رسا.

نتیجه اینکه چیستی عدل، تقید به تنبّهاتی است که در روایات بیان شده، در اینکه این صفت الهی و فعل الهی، معقول و مفهوم بشر واقع نمی‌شود.

پنجم - ارکان عدل

این ارکان صرفاً بر مبنای وجدان و عقل و باور همه انسان‌ها پایه‌ریزی شده، نه برای توجیه عدل با موازین توهمی مکاتب مختلف بشری؛ و ضمناً (به حکم مطابقت عقل سلیم با نقل معتبر) کاملاً با موازین شریعت تطابق دارد:

۱- قدرت فاعل بر انجام و ترک: اگر بنده در خود قدرت بر انجام فعلی را نبیند، فعلی را نمی‌تواند مرتکب شود، چه در افعال اشرف نفس (قلبی) و چه در افعال اخسّ نفس (جوارحی). با ذکر مثالی قدرت قبل از فعل در افعال نفسی را روشن می‌کنیم. مثلاً وقتی به کسی که الفبای فارسی را می‌داند، بگوییم: یک حرف «ج» در ذهن خود ایجاد کن. او چون فارسی می‌داند، هم در درون خود، قادر بر ایجاد حرف «ج» است، و هم در خارج با ابزار خاص خود، قادر بر نوشتن و یا خواندن این حرف می‌باشد. اما وقتی الفبای ژاپنی را نمی‌داند، اگر به او بگوییم حرف پنجم حروف ژاپنی را در ذهن خود ایجاد کن و یا آن را روی کاغذ بنویس، پاسخ خواهد داد که نمی‌توانم و یا نمی‌دانم یعنی به آن علم ندارم. این همان توانایی و قدرت بر انجام فعل قبل از فعل است. نتیجه اینکه تکلیف کردن بر غیر قادر، قبیح است. و خداوند، هیچ‌گاه کسی را که توانایی بر انجام و ترک فعلی ندارد، مکلف نفرموده است. خودش فرمود: «لایکلف الله نفساً الاّ وسعها» (بقره، ۲۸۶) پس هر فعلی که مشمول این قدرت و توانایی باشد، در حوزه مقدورات واقع خواهد شد و اطاعت و عصیان پس از آن معنا می‌گیرد.

۲- حرّیت فاعل: حرّیت همان وجدان آزادی است که بندگان در افعال اختیاری خود وجدان می‌کنند و تعریفی (به شیوه مکاتب بشری) برای آن نیست، جز همین امر وجدانی که با تنبّه و تذکر دادن، انسان‌ها آن را می‌یابند. حریت و آزادی وقتی معنا پیدا می‌کند که قدرت بر هر دو طرف (هم بر انجام و هم بر ترک) باشد. لذا اگر تنها به یک طرف قدرت داشته باشد، حریت بی معنا خواهد بود. پس انسان، با قدرت و حریت توأمان، فاعل مختار نامیده می‌شود و آنگاه انتساب افعال به افراد معنا می‌گیرد.

استاد مطهری می‌نویسد:

«بحث جبر و اختیار، بحث عدل را به میان می‌آورد، زیرا رابطه مستقیمی میان اختیار و عدل از یک طرف، و جبر و نفی عدل از طرف دیگر می‌باشد. یعنی تنها در صورت اختیار است که تکلیف و پاداش و کیفر عادلانه مفهوم و معنی پیدا می‌کند. اگر انسان آزادی و اختیار نداشته باشد و در مقابل اراده الهی و یا عوامل طبیعی دست بسته و مجبور باشد، دیگر تکلیف و پاداش و کیفر، مفهوم خود را از دست می‌دهد.» (مطهری، ص ۱۴)

این بیان مرحوم مطهری همان تذکر به وجدان انسان است، نسبت به این یافت انسانی که اختیار و عدل با جبر و نفی عدل مناقض است. هر بیانی منجر به این نتیجه شود که این اراده و اختیار عبد در طول اراده و اختیار دیگری است (این دیگری چه آفریده باشد و چه آفریدگار)، عدل خدا تبیین نشده است، بلکه عملاً جبر از آن نتیجه می‌شود که کار را به نفی عدل از خدا می‌کشاند. قائلان به ضرورت علی و معلولی همین عقیده را دارند.

علامه طباطبائی در بحث ضرورت و امکان می‌گوید:

«آیا در مورد افعال انسان، جبر باید قائل شد یا تفویض یا امر بین امرین؟ و به عبارت دیگر، آیا افعال انسان صد در صد تحت تأثیر علتی خارج از انسان بوده هیچ‌گونه تأثیری در فعل ندارد و انسان مجبور است ... و یا افعال انسان صد در صد در تحت تأثیر اراده بوده، هیچ‌گونه استنادی به فاعل دیگر ندارد و انسان در افعال خود، از قید علت خارج از خود آزاد می‌باشد؟ - این است معنی تفویض، نه اینکه اختیار به معنی نفی ضرورت بوده باشد - و یا اینکه افعال انسان، هم استناد به اراده وی و هم استناد به علتی فوق انسان دارد، ولی در طول همدیگر نه در عرض همدیگر، یعنی علتی فوق انسان فعل انسان را از راه اراده انسان اراده می‌کند و انسان فعل را به واسطه اراده، اختیار و انتخاب کرده و با موافقت بقیه اجزاء علل مادی و صوری و شرایط زمانی و مکانی ایجاد می‌نماید و علت فوق انسان برای ایجاد فعل انسانی اراده انتخاب کننده فعل را در انسان ایجاد می‌کند. پس انسان فعل را با اراده انتخاب می‌کند، ولی در اراده

تحت تأثیر علّتی خارج از خودش است، و این است معنی امر بین امرین که میان دو قول جبر و تفویض واقع است» (طباطبایی/اصول فلسفه/ج ۳، ص ۱۵۷)

از صراحت گفتار ایشان برمی آید که افعال انسان، هم به اراده اوست و هم استناد به علتی فوق انسان دارد که اراده انتخاب کننده فعل را در انسان ایجاد می کند. نکته حساسی که در بیان ایشان باید دقت شود، اینکه فعل به اراده برمی گردد و اراده به علتی خارج از خودش منتهی می شود. و این همان سلسله علی و معلولی است که اراده انسان نیز یکی از اجزاء این سلسله است و درحقیقت انتساب فعل به سلسله علل، منتهی به علت العلل خواهد شد.

نکته دیگر اینجاست که وقتی علتی فوق انسان اراده انتخاب کننده فعل را در انسان ایجاد می کند، خود این اراده لزوماً ایجاد شده و کاملاً مناقض حریت است، زیرا حریت و وجوب، نقیضین اند. اما وقتی ما از حریت وجدانی خود سخن می گوئیم، مبدأیت برای آن قائلیم. و آن را به فاعلی که از سرِ آزادی و بدون هیچ نوع تأثیر وجوب دهنده ای این فعل را انجام می دهد نسبت می دهیم، نه به هیچ عامل دیگر. این مطلب، بدیهی و وجدانی برای کلیه آحاد بشر است. به خیام نسبت داده اند:

بر من قلم قضا، چو بی من رانند پس نیک و بدش ز من چرا می دانند؟

دی بی من و امروز چو دی بی من و تو فردا به چه حجتیم به داور خوانند؟

در این شعر، آنچه فعل را مستند به فاعل آن می کند، ردّ شده است، بلکه اراده و علّتی فوق انسان، افعال ارادی او را اراده می کنند. این همان نکته ای است که برای وجدانها و عقلا پذیرفتنی نیست که به تعبیر دیگر انسان را در نوعی حلقه «دوز بازی» ببیندازد که انسان از سویی به اختیار خود، مسخر آن اراده فوق انسانی بوده باشد، و از سوی دیگر، نهایتاً عواقب کارش به عهده خودش به عنوان فاعل آن برگردد.

میرزا مهدی اصفهانی می‌نویسد:

« و اما انه هل يساعد الفاعل احد ام لا، فنقول: وجدان الانسان ذاته الوجودى اشد من كل الوجدانيات و اتم من جميع المشهودات. فلو انكره احد، فعلى جميع العلوم السلام. فاذن المتخلى عن الاوهام متى راجع نفسه، يجد ان فى مقام صدور الافعال لا يساعده احد فى فعله، الذى هو التوجه الى المهيئات، و يشهد ان المتوجه هو نفس ذاته فقط، من دون ان يشاركه او يساعده احد، عرضا او طولا، و من دون ان يدخل احد اصعبا فى ذاته، بل يشهد انه هو المتوجه بنفسه ليس آلا. و لهذا يرى انه لا يصح استناد الفعل الى التوجه الى غيره ابدأ، و لو بالاستناد الادبى المجازى، فضلا عن الحقيقى، فضلا عن الاستناد الفلسفى الدقيق العلى. و يرى عدم صحة القول بان الله تعالى او العلل الغائية بانفراد او باشتراك مع الفاعل توجهوا. و هذا من البديهيات الاولية التى يجدها كل عاقل توجه الى كيفية صدور افعاله الاختيارية. و لهذا يلوم العقلاء من ارتكب قبيحا او تكلم بكلام قبيح شنيع، و يستكروهون عن التخاطب معهم بالكلمات القبيحة. و لو لا انفراد الفاعل فى المصدرية، لما كان وجه للوم او الاستكراه. فلو جوزنا صحة الاستناد الى الله تعالى و لو بالمجاز الادبى او العرفانى، لزم الالتزام بكلام اردل من كلام الطبيعيين، لانهم ينكرون الله تعالى فقط، و الجبرى يثبت الاله المرتكب لجميع القبائح!» (تقريرات هناك/تولانى/ص ۲ خطى)

آيا كسى در اراده فعل، به فاعل كمك مى كند يا نه؟ مى گوييم: انسان ذات وجودى خود را، شديدتر از تمام وجدانيات و تمام تر از تمام شهودات وجدان مى كند، به گونه اى كه اگر كسى آن را منكر شود، بايد فاتحه تمام علوم را خواند. كسى كه خود را از اوهام پيراسته است، وقتى به نفس خود رجوع كند، مى يابد كه در جايگاه صدور افعال، هيچ كس نيست كه او را در فعلش مساعدت كند كه توجه به ماهيات است. و گواهى مى دهد كه او خود به نفسش توجه كرده و سخنى جز اين نيست.

بدین روی می‌بیند که استناد فعل - یعنی توجه - به دیگری هرگز صحیح نیست، گرچه به استناد ادبی مجازی، تا چه رسد به استناد حقیقی، یا استناد فلسفی دقیق عقلی. همچنین می‌بیند که «عقیده به اینکه خدای تعالی یا علل غائی، به انفراد یا به اشتراک همراه با فاعل، توجه به فعل کرده‌اند» سخت خطا است.

این از بدیهیات اولیه است که هر عاقلی که به کیفیت صدور افعال اختیاری خود توجه کند، می‌یابد. بدین روی، عاقلان کسی را که کاری زشت کرده یا سخنی ناروا گوید، ملامت می‌کنند و دوست ندارند به سخنان زشت با آن‌ها سخن گویند. اگر چنین نبود که فاعل، تنها مصدر برای فعلش باشد، وجهی برای سرزنش یا چنین اکرایی نبود.

پس اگر صحت استناد فعل به خدای تعالی را بپذیریم، گرچه به استناد مجاز ادبی یا عرفانی باشد، التزام به عقیده‌ای لازم می‌آید که از کلام طبیعت پرستان بدتر است، زیرا آن‌ها فقط وجود خدای تعالی را انکار می‌کنند، ولی جبرگرایان خدایی را اثبات می‌کنند که تمام کارهای زشت را مرتکب می‌شود.

۳- مولویت مولا و عبودیت عبد:

کسی می‌تواند در مقام امر و نهی قرار گیرد که حق امر و نهی را از طرف خداوند حکیم داشته باشد، وگرنه امر و نهی کردن او عبث است.

این حق امر و نهی کردن دو وجه دارد: اول مولویت آن مولا و دوم عبودیت این بنده. وقتی این دو لازم و ملزوم شدند، امر و نهی معنا می‌یابد. تمام دارایی و امکانات انسان به خداست، خداوند بشر را آفریده و قدرت و حریت داده است و همه کمالاتش به اوست. در حقیقت، انسان مانند اجیری است که برای او استخدام شده است. این عدم استقلال، عبودیت عبد و مولویت مولا را توأماً برای ما نشان می‌دهد. به همین دلیل، کسی که بندگان را به اوامر و نواهی خود می‌خواند، چنانچه مأذون از ناحیه مولای حقیقی نباشد، فراخوان او استکبار در برابر خداوند به شمار آمده و نوعی ادعای خدایی و در نتیجه شرک خواهد بود. مولویت خدای متعال، وجدانی همه بندگان است (گرچه گاهی آن را به زبان انکار می‌کنند و بدین سان کافر می‌شوند، یعنی این حقیقت روشن را می‌پوشانند). از سوی دیگر، بندگان خود را تحت ولایت خداوند تعالی نیز می‌یابند و فرمانبری از او را بر خود - به حکم عقل و فطرت - ضروری و واجب می‌دانند. خداوند فرمود: «انما ولیکم الله و رسوله و الذین آمنوا الذین یقیمون الصلوة و یؤتون الزکوة و هم راکعون» (مائده، ۵۵) چنانچه کسی محروم از عقل باشد (مجانین و مستبهمین و

امثالهم) بر او تکلیفی نیست، زیرا امر و نهی متوجه مجانین نمی‌شود و مطیع و عاصی نخواهند داشت، در نتیجه ثواب و عقابی برایشان نیست.

۴- لازمه عدالت، مشخص کردن تکالیف است (قبح عقاب بلا بیان)

این مبحث را با دو نکته پی می‌گیریم:

یکم. این حقیقت خردپسند در آیات متعدّد بیان شده است، از جمله:

«وَلَوْ أَنَّا أَهْلُكُمْ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْ لَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَنَخْزَى» (طه ۱۳۴)

«وَلَوْ لَا أَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْ لَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» (قصص ۴۷)

وقتی حجت بر بندگان تمام می‌شود که تکلیف برای آن‌ها روشن شده باشد، چنانکه خداوند در این آیه عذر کسانی را که برایشان رسولی ارسال نشده پذیرفته است. خداوند به دلیل همین معذور بودن چنین افرادی، ارسال رسل را شأن خود می‌داند تا اینان حجتی برای احتجاج در پیشگاه الهی نداشته باشند. ظالم نبودن خدا فقط زمانی محقق می‌شود که در جاهایی که به ما امر و نهی فرموده است، ما دارای حرّیت و اختیار باشیم؛ به این معنا که دو طرف انجام و ترک در قدرت ما باشد و ما به رأی و حریت خود یکی از دو طرف را انتخاب کنیم. اگر اختیار داشته باشیم، اما به ما امر و نهی نشده باشد، هر کاری را که به دلخواه خود، مخالف یا موافق رضای خدا بدانیم، انجام می‌دهیم، آنگاه به هیچ وجه خداوند نمی‌تواند ما را مؤاخذه کند، چون می‌توانیم به او بگوییم که تکلیف برای ما معین نکرده بودی. از طرف دیگر، اگر امر و نهی کرده باشد، بدون اینکه به ما اختیار دهد، (مانند آنچه فلاسفه بیان می‌کنند که ما اختیار نداریم یا اختیار ما به اختیار خداست که در بحث ضرورت و امکان بیان می‌کنند)، آنجا نیز عدل خدا و نفی ظلم از حضرت او معنا پیدا نخواهد کرد.

دوم. از احکام عقل، تسلیم در برابر خدای تعالی و شکر منعم است که این همان معنای عبودیت است. از طرفی خداوند تعالی بندگان را به حال خود رها نکرده و در تمام امور، برای

آن‌ها اوامر و نواهی (یعنی برنامه‌ای مدوّن از باید‌ها و نبایدها) مقرر فرموده است تا بندگان، راهی به احکام عقلی خود یابند: چگونگی تسلیم در برابر مولا و نیز چگونگی شکر منعم. اگر خداوند، اوامر و نواهی خود را توسط رسولان خویش بیان نمی‌فرمود، ایشان را در بهیمیت رها کرده بود. امام سجاده علیه السلام در نخستین دعای صحیفه این حکمت بلند را بدین سان بیان می‌فرماید:

«وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَوْ حَسَّ عَنْ عِبَادِهِ مَعْرِفَةً حَمْدُهُ عَلَى مَا أَلْبَاهُمْ مِنْ مَنِّهِ الْمُتَتَابَعَةِ، وَ أَسْبَغَ عَلَيْهِمْ مِنْ نِعْمِهِ الْمُتَظَاهِرَةِ، لَتَصَرَّفُوا فِي مَنِّهِ فَلَمْ يَحْمَدُوهُ، وَ تَوَسَّعُوا فِي رِزْقِهِ فَلَمْ يَشْكُرُوهُ.»
 «وَلَوْ كَانُوا كَذَلِكَ لَخَرَجُوا مِنْ حُدُودِ الْإِنْسَانِيَةِ إِلَى حَدِّ الْبَهِيمِيَّةِ فَكَانُوا كَمَا وَصَفَ فِي مُحْكَمِ كِتَابِهِ: «إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا.»

حمد و سپاس خداوندی را که اگر معرفتِ حمد خویش را از بندگان خود دریغ می‌داشت، در برابر آن همه نعمت‌ها که از پس یکدیگر بر آنان فرو می‌فرستاد، آن نعمت‌ها به کار می‌داشتند و لب به سپاسش نمی‌گشادند، به رزق او فراخ روزی می‌جستند و شکرش نمی‌گفتند. و اگر چنین می‌بودند از دایره انسانیت برون می‌افتادند و در زمره چارپایان در می‌آمدند. چنان می‌شدند که خدای تعالی در محکم تنزیل خود گفته است: «چون چارپایانند، بل از چارپایان هم گمراه‌تر.» اگر خداوند معرفتِ حمد خود را از بندگان دریغ داشته بود، در آفرینش انسان فعل عبث انجام داده بود؛ چرا که امتیاز انسان بر چارپایان همین عقل است که می‌یابد تصرف در مال غیر، جز به اذن او مجاز نیست. به علاوه به وجوب عقلی بر او واجب است که حمد و شکر مالک نعمت را بجای آورد. در این حال، اگر خداوند روش و برنامه حمد را به انسان نیاموزد، در حقیقت او را یله و رها در انجام این وظیفه عقلی رها کرده، و آنگاه آنان از حد انسانیت خارج می‌شوند، در حالی که خدای حکیم انسان را بدین منظور آفریده است تا ممتاز از بهائم باشد.

امام حسن عسکری علیه السلام ضمن هشدارنامه‌ای که برای نیشابوریان نوشته و فرستاده، به این مطلب اشاره می‌کند؛ که می‌فرماید:

« فَفَرَضَ عَلَيْكُمُ الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ وَإِقَامَ الصَّلَاةَ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةَ وَالصَّوْمَ وَالْوَلَايَةَ وَجَعَلَ لَكُمُ بَابًا تَسْتَفْتِحُونَ بِهِ أَبْوَابَ الْفَرَائِضِ وَمِفْتَاحًا إِلَى سَبِيلِهِ لَوْ لَا مُحَمَّدٌ وَالْأَوْصِيَاءُ مِنْ وَلَدِهِ لَكُنْتُمْ حَيَارَى كَالْبَهَائِمِ لَا تَعْرِفُونَ فَرَضًا مِنْ الْفَرَائِضِ وَهَلْ تُدْخِلُ مَدِينَتَهُ إِلَّا مِنْ بَابِهَا »

از این رو حج و عمره و بپاداشتن نماز و پرداخت زکات و روزه‌داری و (قبول) «ولایت» را بر شما واجب فرمود و دری نیز به روی شما گشوده تا انواع واجبات و تکالیف را بفهمید و کلیدی برای راهگشایی داده است، اگر محمد ﷺ و اوصیایی که از فرزندان اویند نمی‌بودند به راستی شما چون چارپایان سرگردان (و بی‌هدف) بودید که هیچ یک از واجبات را نمی‌دانستید. آیا به شهری جز از دروازه آن درآیند؟

۵- مطیع و عاصی:

اطاعت و عصیان، امری واقعی است که بر مبنای اطاعت اوامر و نواهی مولی یا سرپیچی از اوامر و نواهی او مشخص می‌گردد، نه اینکه امری مجازی یا تعریف و اصطلاح محض باشد. پس چنانچه در بحث مطیع و عاصی کلماتی گفته شد که از این حقیقت دور بود، باور به عدل الهی خدشه‌دار شده است. مثلاً گفته‌اند: چنانچه ارادهٔ تکوینی الهی با ارادهٔ تشریعی‌اش منطبق شد، فرد مطیع می‌شد. و وقتی ارادهٔ تکوینی الهی با ارادهٔ تشریعی‌اش منطبق نشود، فرد عاصی خواهد بود. (کفایه الاصول ج ۱/ص ۹۹ و ۱۰۰)

همین مضمون را به بیان شاعرانه چنین آورده‌اند:

بر رهگذرم هزار جا دام نهی گویی که بگیرمت اگر گام نهی

یک ذره ز حکم تو جهان خالی نیست حکمی تو کنی و عاصی‌ام نام نهی

۶- ثواب و عقاب:

به حکم عقل سلیم، تکلیف بدون ثواب و عقاب عبث است. این حکم عقلی در آیات و روایات نیز بازگو شده است. در قرآن می‌فرماید:

یکم. «وُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا» (کهف، ۴۹)

دوم. «وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ» (انبیاء، ۴۷)

سوم. «فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ» (یس، ۵۴)

چهارم. «الْيَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ» (مؤمن، ۱۷)

پنجم. «ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيَكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَالِمٍ لِلْعَبِيدِ» (انفال، ۵۱)

در روایات نیز همین مضمون آمده است، از جمله:

یکم. «فَإِنْ تُعَذِّبْنِي فَأَنْتَ غَيْرُ ظَالِمٍ لِي» (صحیفه، دعای ۱۶)

دوم. «فَكُلُّ الْبَرِيَّةِ مُعْتَرِفَةٌ بِأَنَّكَ غَيْرُ ظَالِمٍ لِمَنْ عَاقَبْتَ» (صحیفه، دعای ۳۷)

سوم. «فَإِنْ تُعَذِّبْنِي فَبِذُنُوبِي غَيْرَ ظَالِمٍ لِي» (طوسی، امالی، ص ۴۱۵ مجلس ۱۴)

وقتی خداوند اتمام حجت کرد، و اوامر و نواهی و رضا و سخط خود را توسط پیامبرانش اعلام داشت، آنگاه مؤاخذه و ثواب و عقاب معنا خواهد یافت. پاداش بندگان مطیع، به فضل الهی وابسته است و کیفر بندگان عاصی نیز به عدل خداوند صورت می‌گیرد. این دو نیز، حقیقی و مورد بشارت و انذار الهی است. آیات فراوان قرآن، این نویدها و هشدارها را به روشنی بیان می‌دارد.

حال ممکن است کسی بخواهد ثواب و عقاب را به گونه‌ای توجیه کند که با مبانی خودساخته ضرورت علی و معلولی و یا تطوّر تطبیق کند (چنانکه در بند دوم مختصراً اشاره شد)؛ در عین حال، گزندى متوجّه اراده کننده اصلی هم نباشد و متهم به ظلم نشود. مثلاً عذاب را از «عذب» بدانند و آن را ملایم طبع فرد معذب پندارد. آنگاه در توجیه این تأویل ناروا بگوید: هر کس به هر آنچه ملایم طبعش باشد، در آن دنیا خواهد رسید. (شرح قیصری بر کتاب فصوص الحکم، فص اسماعیلی صفحات ۲۱۰ و ۲۱۱). چنین کسی عدل الهی را - نعوذ بالله - به سخره گرفته و توحید را نپذیرفته است. آیا تعبیرهایی

مانند «عذاب أليم» (آل عمران، ۷۷) را چگونه معنا می‌کنند؟ و اساساً هشدار دادن به کیفر

قیامت چه حایگاهی می‌یابد؟ یا با این آیه چه می‌کنند؟

«يُبَصِّرُونَهُمْ يَوْمَ الْمَجْزِمِ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بَنِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَآخِيهِ وَفَصِيلَتِهِ الَّتِي تُؤْوِيهِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ كَلَّا إِنَّهَا لَأُظْلَىٰ نَزَاعَةً لِلشَّوَىٰ» (معارف، ۱۱ تا ۱۶)

این توجیه نیز به زبان شعری چنین بیان شده است:

گویند به حشر گفتگو خواهد بود وان یار عزیز تند خو خواهد بود

از حشر مگو به جز نکویی ناید خوش باش که عاقبت نکو خواهد بود

هرکدام از این شش رکن مورد خدشه قرار گیرد، خداوند تعالی متهم خواهد شد و آموزه

اساسی عدل الهی آسیب می‌بیند.

کلام راهگشای رضوی نیز تأکیدی بر اصول پیشگفته است که در پی می‌آید.

صدوق روایت می‌کند:

عَنْ أَبِي الصَّلْتِ عَبْدِ السَّلَامِ بْنِ صَالِحِ الْهَرَوِيِّ قَالَ: سَأَلَ الْمَأْمُونُ يَوْمًا عَلِيَّ بْنَ مُوسَى الرِّضَاءِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ مَا مَعْنَى قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَ فَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ. وَ مَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ؟»

فَقَالَ الرِّضَاءُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: حَدَّثَنِي أَبِي مُوسَى بْنُ جَعْفَرٍ عَنْ أَبِيهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِيهِ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّ الْمُسْلِمِينَ قَالُوا لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: لَوْ أَكْرَهْتَ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَنْ قَدَرْتَ عَلَيْهِ مِنَ النَّاسِ عَلَى الْإِسْلَامِ لَكُنَّا كَثَرًا عَدَدًا وَ قُوَّةً عَلَى عَدُوِّنَا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: مَا كُنْتُ لَأَلْقَى اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ بَبْدَعَةٍ لَمْ يُحْدِثْ إِلَيَّ فِيهَا شَيْئًا، وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ.

فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى: يَا مُحَمَّدُ! وَ لَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا، عَلَى سَبِيلِ الْإِلْجَاءِ وَ الْإِضْطِرِّ فِي الدُّنْيَا كَمَا يُؤْمِنُونَ عِنْدَ الْمَعَايِنَةِ وَ رُؤْيَةِ الْبَاسِ فِي الْآخِرَةِ. وَ لَوْ فَعَلْتَ ذَلِكَ بِهِمْ لَمْ يَسْتَحِقُّوا مِنِّي ثَوَابًا وَ لَا مَدْحًا، لَكِنِّي أُرِيدُ مِنْهُمْ أَنْ يُؤْمِنُوا مُخْتَارِينَ غَيْرَ مُضْطَرِّينَ لَيْسَتْ حَقِيقَةُ مِنِّي الزُّلْفَى وَ الْكَرَامَةُ وَ دَوَامُ الْخُلُودِ فِي جَنَّةِ الْخُلْدِ. أَ فَأَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ؟

وَأَمَّا قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ، فَلَيْسَ ذَلِكَ عَلَى سَبِيلِ تَحْرِيمِ الْإِيمَانِ عَلَيْهَا، وَلَكِنْ عَلَى مَعْنَى أَنَّهَا مَا كَانَتْ لِتُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ، وَإِذْنُهُ أَمْرُهُ لَهَا بِالْإِيمَانِ مَا كَانَتْ مُكَلَّفَةً مُتَعَبَّدَةً وَاجِبًا، وَإِيَّاهَا إِلَى الْإِيمَانِ عِنْدَ زَوَالِ التَّكْلِيفِ وَالتَّعَبُّدِ عَنْهَا.

فَقَالَ الْمَأْمُونُ: فَرَجَتْ عَنِّي يَا أَبَا الْحَسَنِ فَرَجَ اللَّهُ عَنْكَ. (صدوق، عیون ج ۱ ص ۱۳۵)

مأمون گفت: معنی این آیه چیست: «وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَأَمَنَّ مَنْ فِي الْأَرْضِ كُلَّهُمْ جَمِيعًا أَفَأَنْتَ تُكْفِرُ النَّاسَ حَتَّى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ. وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ؟» (اگر پروردگارت می خواست تمام کسانی که بر روی زمین زندگی می کنند، همگی ایمان می آوردند، آیا تو می خواهی مردم را مجبور کنی تا مؤمن شوند؟ در حالی که هیچ کس ایمان نمی آورد مگر با اذن و اجازه خدا- یونس: ۱۰۰ و ۹۹)

امام علی (ع) فرمود: پدرم موسی بن جعفر از پدرش جعفر بن محمد و او از پدرش محمد بن علی و او از پدرش علی بن الحسین و او از پدرش حسین بن علی و او از پدرش علی بن ابی طالب (ع) نقل کرده است که: مسلمانان به پیامبر اکرم (ص) عرضه داشتند: یا رسول الله! اگر آن کسانی را که بر آنها قدرت داشتی، مجبور می کردی مسلمان شوند، تعداد ما زیاد می شد و در مقابل دشمنان نیرومند می شدیم، حضرت فرمودند: من نمی خواهم با بدعتی که خداوند در مورد آن، دستوری به من نداده است، خداوند را ملاقات کنم و من کسی نیستم که بخوام در کاری که به من مربوط نیست دخالت کنم.

سپس خداوند آیه فوق را نازل فرمود و معنی آیه این است که: اگر خدا می خواست همه را مجبور می کرد که در دنیا ایمان آورند همان طور که در موقع دیدن سختی ها، در آخرت، ایمان می آورند، و اگر این کار را با آنها انجام می دادم دیگر مستحق مدح و ثواب از جانب من نبودند لکن من می خواهم از روی اختیار و بدون اجبار ایمان آورند تا مستحق احترام و اکرام و نزدیکی به من و جاودانگی در بهشت جاودان باشند. «آیا تو می خواهی مردم را مجبور کنی که ایمان آورند؟»

و اما این قسمت از آیه که می فرماید: «وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تُؤْمِنَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ» (کسی نمی تواند ایمان آورد مگر با اذن و اجازه و خواست خدا) به این معنی نیست که انسان ها از ایمان آوردن

محروم هستند بلکه به این معنی است که بدون خواست خدا نمی‌توانند ایمان آورند، و اذن و خواست خدا، عبارتست از: امر و فرمان او به ایمان آوردن مردم در دنیا که دار تکلیف و تبعّد است و مجبور نمودن مردم به ایمان در موقعی است که تکلیف از آن‌ها برداشته شود (یعنی بعد از مرگ و هنگام دیدن عذاب الهی).
در اینجا مأمون مجدداً گفت: خاطرم را آسوده کردی یا اباالحسن! خداوند خاطرت را آسوده نماید!

در این روایت چند نکته باید دقت شود ۱- اعطاء حریت ۲- امر و نهی . که بر این مبنا، فعل اختیاری معنا پیدا می‌کند.

ششم. محکّمات و متشابهات در عدل الهی

یکی از مباحث مهم در بحث عدل الهی، محکّماتی است که می‌توانیم و باید بر آن مبنا تکیه کنیم و متشابهات را به آن برگردانیم. آن مبنا و پایه قابل اتکا، وجدان آحاد بشر است نسبت به حریت و اختیارخودشان، با مبانی فطری که پیشتر بیان شد.
میرزا مهدی اصفهانی می‌نویسد:

«هذا و لكن هناك مطلب نفيس عال شامخ ينحل به عقدة اكابر فضلاء الاسلام حيث ان ذهابهم الى الجبر او الى جواز الترجيح بلا مرجح كما عن بعض المتكلمين ليس الا لاجل عقد غير منحلة. فلهذا دار الامر بين احد هذين الكافرين: اما القول بالجبر و اسناد القبايح الى الله تعالى كى لا يلزم الترجيح بلا مرجح، او القول بالاختيارية و تسليم جواز الترجيح بلا مرجح. و لنا بفضل الله و منه مسلك لا يلزم فيه احد هذين الكافرين، بل نتسلم بطلان الترجيح بلا مرجح». (تقریرات هناك/تولانی/ص ۶ خطی)

و الواجب على كل مطالع لهذه الاوراق ان يراجع الى نفسه بعد النظر فى كلماتنا هذه، و يطالع نفسه و حقيقة افعاله مطالعة وجدانية كى يشاهد و يعاين ما نكتبه بالشهود العيانى الوجدانى الحضورى. فلا يكن له النظر الاستقلالى الى مفاهيم هذه المسطورات!

فاذن نقول: حقيقة القدره ليس الا واجدية القادر مقدوره فى مقام ذاته وجدانا اشرف و اعلى و ابسط. (تقریرات هناك/تولانی/ص ۶ خطی)

و ليس الصدور عن قدرة كصدور الاحراق عن النار و الاضائه عن النور، و ليس الفرق بين فعله و فعل النار و النور منحصرًا بصرف الشعور فيه دونهما كما توهمه القوم، حيث يقولون بانا بالحقيقة مسخرون

مقهوون تحت قهر المرجحات و الدواعی، و لیس بینا و بین النار و النور فرق الا بكوننا شاعرين عالمین مدرکین لما یصدر عنا دونهما.

و الغرض انه لو فرضنا کون النار و النور مدرکین شاعرين لفعلمهما لکان بین افعالنا و افعالهما فرق بین بالضرورة من الوجدان. فان صدور الاحراق عن النار امر ضروری لا مناص لها عنه، و یصدر عنها باللابدیه بخلافنا، حیث نجد اننا نفعل الفعل عن کمال الغنی و الاستغناء من دون لابدیه. فعند تمامیه المرجحات و صدور الفعل عن مرجح نحن نفعل الفعل لا ان الفعل یتحقق «ما فعل را بقدرت خود می کنیم نه اینکه فعل بشود، و بعد از تمامیت مرجحات بخودی خود متحقق بشود». و هذا المطلب المذكور امر وجدانی نعلمه و نشاهده بالشهود الحضوری الوجدانی، (تقریرات هناک/تولانی/ص ۸ خطی)

و ایضا من الکمالات الوجودیه الی نشاهدها بالوجدان هی المختاریه و صدور الفعل عن اختیار. و حقیقه الاختیار لیس كما توهمه صدر المتألهین فی بحث القدرة من مباحث کیفیات النفسانیة فی السفر الثانی من الاسفار ای الفن الطبیعی حیث قال «الاختیار فی الحيوان عبارة عن علمه»، و لا كما توهمه تلمیذه فی کتاب الشوارق فی بحث ارادة الواجب المتعال فی المقصد الثالث حیث قال «ثم الفرق بین الاراده و الاختیار هو ان الاختیار ایثار لاحد الطرفين و میل الیه، و الارادة هی القصد الی اصدار ما یؤثره و یمیل الیه فکان المختار ینظر الی الطرفين و یمیل الی احدهما، و المرید ینظر الی الطرف الذی یمیل الیه» انتهى. والعجب مخالفة التلمیذ مع استاذہ فی حقیقه الاختیار! (تقریرات هناک/تولانی/ص ۹ خطی)

در اینجا یک مطلب نفیس والای شامخ وجود دارد که گرهی از کار فاضلان بزرگ مسلمان می‌گشاید، زیرا عقیده آنها به جبر، یا جواز ترجیح بلا مرجح – چنانکه از برخی از متکلمان نقل شده – فقط برای بستن مطلبی گشوده است. بدین روی، کلام بین دو طرف قرار گرفته که هر دو به کفر می‌انجامد: یک طرف عقیده به جبر و نسبت دادن زشتی‌ها به خدای تعالی برای اینکه ترجیح بلا مرجح لازم نشود. طرف دیگر، اختیاریت و پذیرش جواز ترجیح بلا مرجح. ما به فضل و منت الهی، راهی تازه گشوده‌ایم که بر اساس آن این الزام‌ها پیش نمی‌آید. بلکه بطلان ترجیح بلا مرجح را گردن می‌نهیم. چرا که هر مطالعه‌کننده این اوراق باید پس از نظر به این کلمات ما، به درون خود رجوع کند، کتاب نفس خود و حقیقت کارهایش را با نگرش وجدانی بخواند، تا آنچه را نوشته‌ایم، به شهود عیانی وجدانی حضوری مشاهده کند و عیناً ببیند. پس نظر استقلالی به مفاهیم این نوشتارها نداشته باشد.

در این حال می‌گوییم: حقیقت قدرت چیزی نیست مگر اینکه قادر، مقدور خود را در مقام ذات، واجد باشد، به وجدان اشرف و اعلی و ابسط. صدور از قدرت، چیزی نیست جز صدور احراق از آتش و اضائه از نور. فرق بین فعل او و فعل نار و نور، منحصر به این نیست که این یک شعور دارد و آن‌ها ندارند، چنانکه بیشتر عالمان پنداشته‌اند. آنان گفته‌اند که ما، در حقیقت، مسخر و مقهور زیر قهر مرجحات و دواعی هستیم، و تنها تفاوت میان ما با نار و نور، آن است که ما شعور و علم و ادراک داریم و آن‌ها ندارند، به دلیل آنچه تنها از ما صادر می‌شود نه از آن‌ها.

هدف این است که حتی اگر نار و نور را اهل شعور و ادراک نسبت به کارشان بدانیم، باز هم بین افعال ما و افعال آن‌ها، تفاوت آشکاری است، که این ضروری وجدان است. زیرا صدور احراق از آتش، امری ضروری و ناگزیر است و خواه ناخواه از آن صادر می‌شود، برخلاف ما که می‌بایم که فعل خود را از روی کمال غنا و استغنا انجام می‌دهیم، بدون اینکه ناگزیر باشیم. وقتی مرجحات تمام شد و صدور فعل از مرجح انجام شد، این ماییم که کار را انجام داده‌ایم نه اینکه فعل، خودش تحقق یافته باشد.

ما فعل را به قدرت خود می‌کنیم، نه اینکه فعل بشود و بعد از تمامیت مرجحات، به خودی خود متحقق بشود. این مطلب مذکور، امری وجدانی است که می‌دانیم و به شهود حضوری وجدانی مشاهده می‌کنیم.

نیز، از کمالات وجودی که به وجدان مشاهده می‌کنیم، مختار بودن و صدور فعل از روی اختیار است.

صدرالمتألهین در بحث قدرت از مباحث کیفیات نفسانی در سفر دوم اسفار (یعنی فن طبیعی) می‌گوید: «اختیار در حیوان، عبارت است از علمش». شاگرد او (عبدالرزاق لاهیجی) در بحث اراده واجب متعال در مقصد سوم کتاب شوارق گوید: «تفاوت بین اراده و اختیار آن است که اختیار، برگزیدن یکی از دو طرف و میل به آن است، ولی اراده قصد فاعل است به اینکه کاری

را که برگزیده و میل به آن یافته صادر کند. پس مختار، به هر دو طرف می‌نگرد و به یکی تمایل می‌یابد، اما مرید فقط به طرفی می‌نگرد که بدان تمایل یافته است». هیچ یک از این دو دیدگاه صحیح نیست، و مخالفت شاگرد با استاد در باب حقیقت اختیار، شگفت است.

گفت و شنود در هر مبحثی از مباحث مرتبط با عدل الهی، نباید این محکومات را مورد تردید و آسیب قرار دهد. چنانچه مطالب متشابه، با این محکومات عقلی و وجدانی (و در پی آن با محکومات آیات و روایات) در تعارض قرار گیرد، باید به حکم عقل، آن امر متشابه باید به این محکومات لئی و وجدانی توجیه گردد.

اما گاهی برخی از افراد، این تشابهات را مستمسک برای تخریب این محکومات عقلی و وجدانی و دینی می‌گردانند. این نکته ظریفی است که عموماً از آن غفلت می‌کنند. اینان گاهی تشابهات را محکم می‌پندارند، و به سبب آن محکومات عقلی و نقلی را ویران می‌سازند. گفتنی است که آنان به گونه‌ای نصوص و حیانی را با مبانی خودساخته فلسفی و عرفانی تطبیق و توجیه می‌کنند که شگفتی را بر می‌انگیزد.

به عنوان مثال، ملا صدرا در شرح روایت «لا جبر و لا تفویض» به آیه‌ای از قرآن - که خود در نگاه اول، از امور متشابه است - تمسک می‌جوید تا بتواند جبری را که به ضرورت علی و معلولی ناگزیر از آن شده، توجیه کند. این آیه چنین است: «و ما رمیت اذ رمیت ولكن الله رمی» (انفال، ۱۷) (صدرا، شرح کافی ج ۴ ص ۳۲۳)

در حالی که این آیه، منحصر است به آن فعل خاص نه هر فعلی، مورد خاص، یعنی فعل پیامبر نه دیگران، در آن موضع خاص نه همه جا. و تعمیم آن به افعال دیگر، اشخاص دیگر، زمان‌ها و مکان‌های دیگر، خلاف عقل و نقل است.

نتیجه اینکه آنچه را ما وجداناً و عقلاً می‌یابیم، همان صحیح است. چنانچه عدل خدا با هر چیزی حتی آیات و روایات مورد خدشه واقع شد، باید در صدد معرفت واقعی و حقیقی به آن آیه و روایت برآییم. خداوند به بشر، ابزار و امکاناتی عطا فرموده که سره را از ناسره تشخیص

دهد و تمام مبانی را با آن بسنجد، و آن عقل و وجدان است. پس چنانچه در نخستین برخورد با برخی روایات و آیات قرآن، مخالف حکم صریح عقلی و معرفت وجدانی به نظر رسید، باید در صدد یافتن بینشی صحیح از مطلب یاد شده باشیم، نه آنکه در این احکام عقلی و وجدانی که خداوند حجت بالذات قرار داده است، تردید کنیم.

متأسفانه موارد آن در مباحث اعتقادی بشری، به ویژه در بحث عدل، در اشعار شعرا و مطالب عرفا و صوفیه فراوان یافت می‌شود. مثلاً به خیام نسبت داده‌اند که می‌گوید:

می خوردن من حق ز ازل می‌دانست گر می نخورم علم خدا جهل بود

این شعر بنیان عقیده به عدل خدا را هدف گرفته و منظور از آن، توجیه کوتاهی بندگان در اعمال خویش است؛ در حالی که بر همگان بر اساس وجدان روشن است که این معصیت به حریت و اختیار بنده واقع شده است. به همین جهت، در هر محکمه‌ای در عالم، هر صدمه و لطمه‌ای که به سبب این مستی متوجه افراد شده باشد، فرد مست مورد مؤاخذه و عقوبت قرار می‌گیرد. و هیچ فرد یا محکمه‌ای این عذر را نمی‌پذیرند که علم الهی علت فعل بنده باشد. (درست برخلاف همه فلاسفه که به اختلاف مشرب که خدا را فاعل بالقصد یا فاعل بالعیانیه و یا فاعل بالتجلی و یا فاعل بالعشق می‌دانند علم الهی علت برای نظام است) که این نکته مجالی را می‌طلبد که با مبانی عقلی و وجدانی تبیین گردد که علم هیچ‌گاه و برای هیچکس علت برای فعلش نیست.

تفسیر امام حسن عسکری علیه السلام

اصفهانى، مهدى. هناك ثلاثة مطالب. به تقرير محمود حلى. نسخة خطى آستان قدس رضوى.

حرانى، حسن بن شعبه. تحف العقول. تصحيح على اكبر غفارى. قم: جامعه مدرسين، ۱۴۰۴ ق.

خراسانى، محمد كاظم. كفاية الاصول. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام.

خزاز قمى، على بن محمد. كفاية الاثر. تصحيح سيد عبداللطيف كوهكمري. قم: بيدار، ۱۴۰۱ ق.

صدرا، محمد بن ابراهيم. شرح اصول الكافي. تصحيح محمد خواجهوى. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقيقات فرهنگى، ۱۳۸۳ ش.

صدوق، محمد بن على. التوحيد. تصحيح سيد هاشم حسيني. قم: جامعه مدرسين، ۱۳۹۸ ق.

----- ثواب الاعمال و عقاب الاعمال. قم: شريف رضى، ۱۴۰۶ ق.

----- عيون اخبار الرضا عليه السلام. تصحيح سيد مهدى لاجوردى. تهران: جهان، ۱۳۷۸ ق.

طباطبايى، سيد محمد حسين. اصول فلسفه و روش رئاليسم. قم: دارالعلم.

طبرسى، فضل بن حسن. نثر اللئالى. ترجمه حميدرضا شىخى. مشهد: بنياد پژوهشهاى اسلامى، ۱۳۸۴ ش.

طوسى، محمد بن حسن. الامالى. قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ ق.

قمى، على بن ابراهيم. تفسير القمى. تصحيح سيد طيب جزائرى. قم: دارالكتاب، ۱۴۰۴ ق.

قيصرى، داود. شرح فصوص الحکم. چاپ قدیم.

کلينى، محمد بن يعقوب. الكافي. تصحيح على اكبر غفارى. تهران: دارالكتب الاسلاميه، ۱۴۰۷ ق.

مجلسى، محمد باقر. بحار الانوار. بيروت: دار احياء التراث العربى، ۱۴۰۳ ق.

مطهرى، مرتضى. عدل الهى. تهران: صدرا، ۱۳۵۷.

----- مجموعه آثار استاد شهيد. تهران: صدرا.

----- وحى و نبوت. تهران: صدرا.

مفيد، محمد بن نعمان. المقنعة. قم: كنز هزاره شيخ مفيد، ۱۴۱۳ ق.